The Greek Review of Social Research

Vol 23 (1975)

23 A'

Εμπειρική κοινωνιολογία του δικαίου

Adam Podgorecky, Γρ. Γκιζέλης

doi: [10.12681/grsr.474](https://doi.org/10.12681/grsr.474)

Copyright © 1975, Adam Podgorecky, Γρ. Γκιζέλης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Podgorecky, A., & Γκιζέλης Γ. (1975). Εμπειρική κοινωνιολογία του δικαίου. *The Greek Review of Social Research*, 23, 2-15. <https://doi.org/10.12681/grsr.474>

ἐμπειρική κοινωνιολογία τοῦ δικαίου

τοῦ

Adam Podgórecky

Καθηγητοῦ Κοινωνιολογίας
τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βαρσοβίας

Μετάφραση:
Γρ. Γκιζέλη, Ph. D.

ὁ ὅρισμός τῆς κοινωνιολογίας τοῦ δικαίου

Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου μπορεί νὰ μελετηθῇ ἀπὸ πολλὰς πρισματικές γωνίες. Νὰ θεωρηθῇ, δηλαδή, ὅτι εἶναι: α) ἕνας ἀπὸ τοὺς κλάδους τῆς Γενικῆς Κοινωνιολογίας (ἀμέσως δημιουργεῖται πρόβλημα ὡς πρὸς τὰ ποιά εἰδικὰ χαρακτηριστικά στοιχεῖα διαχωρίζουν τὴ μέθοδο τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου ἀπὸ τὶς ἄλλες κοινωνιολογικὲς μεθόδους, καὶ ἐπίσης ὡς πρὸς τὸ ποιά μπορεί νὰ εἶναι ἡ συνεισφορά τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου στὴ Γενικὴ Κοινωνιολογία πὺν χαρακτηρίζεται νέα καὶ εἰδική)· β) μιὰ σύγχρονη ἐκδοσὴ γιὰ νὰ ἀντικατασταθῇ ἡ παλιά, ἐννοιολογικὰ ἀσαφὴς καὶ μεθοδολογικὰ ὑποπτη, Νομικὴ Ἐπιστήμη (αὐτὴ ἡ ἀποψη δημιουργεῖ τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου μπορεί νὰ ἀντικαστήσῃ τὴ Νομικὴ Ἐπιστήμη χωρὶς νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἕνα σημαντικό πεδίο ἐρευνας, ἡ ἀνάλυση, δηλαδή, τῶν βασικῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν πὺν ἐνυπάρχουν στὸν νομικιστικὸ τρόπο σκέψεως καὶ λύσεως προβλημάτων)· γ) ἕνας ἀπόκρυφος καὶ παραπλανητικὸς ὁρος πὺν ὑποτίθεται ὅτι καλύπτει μιὰ φαινομενικὰ νέα (σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν παραδοσιακὴ) μέθοδο μελέτης τῶν νομικῶν προβλημάτων, ἀλλὰ πὺν στὴν πραγματικὴτητα εἰσάγει μόνο τοὺς κοινωνιολογικοὺς τρόπους ἐρευνας, οἱ ὁποῖοι εἶναι δευτερεύοντες γιὰ τοὺς βασικοὺς νομικοὺς κανόνες (σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν μπορεί νὰ ὑπάρξῃ μιὰ νόμιμη ἀντίδραση, δηλαδή, ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου εἶναι μόνο ἕνα βολικὸ καὶ μᾶλλον κενὸ σύνθημα πὺν ἀποκαλύπτει ἀρκετὰ πρόσθετα καὶ βοηθητικά, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε δευτερεύουσας σημασίας, μέσα διερευνήσεως τῆς παραδοσιακῆς προοπτικῆς τοῦ δικαίου).

Ποιά ἀποψη εἶναι μεθοδολογικὰ ἢ πιὸ ὀρθή; Ποιά ἀποψη εἶναι ἡ πιὸ κατάλληλη γιὰ τὴν ἐνασχόλησιν μὲ τρέχουσες ἐμπειρικὲς ἀνακαλύψεις; Ποιά ἀποψη ἐκφράζει καλύτερα τὴν βαθειὰ γνώσιν πὺν γεννιέται μὲ τὶς ζωντανὲς συζητήσεις γιὰ τὰ βασικά προβλήματα τῶν νομικῶν ἐπιστημῶν;

Γιὰ νὰ δοθῇ ἀπάντησιν σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα πρέπει νὰ ἐξετάσουμε μερικοὺς ὁρισμοὺς πὺν ὑπάρχουν γιὰ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου. Ὁ P. Selznick λέγει ὅτι «ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου μπορεί νὰ θεωρηθῇ σὰν μιὰ προσπάθεια ὀχι μόνο ταξινομήσεως ὅλων ὅσων γνωρίζουμε γιὰ τὰ φυσικὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ χρησιμοποίησεως αὐτῆς τῆς γνώσεως γιὰ μιὰ συνειδητὴ, συνεχῆ ἐπιχείρησιν, πὺν κατευθύνεται ἀπὸ εἰδικούς στόχους καὶ ἰδέες».¹ Ὁ Selznick διακρίνει τρία στάδια ἀναπτύξεως τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου: (1) τὸ πρωτόγονο στάδιο, (2) τὸ στάδιο τοῦ κοινωνιολογικοῦ

1. P. Selznick, «The Sociology of Law» εἰς *Law and the Behavioral Sciences*, L. Friedman, S. Macaulay (eds.), Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1969, σ. 203.

τεχνίτου καὶ (3) τὸ στάδιο τῆς ἀληθινῆς ὀριμότητας, ὅπου «ὁ κοινωνιολόγος ξεπερνᾷ (χωρὶς νὰ τὸν ἀποδοκιμάξῃ) τὸν ρόλο τοῦ τεχνίτου ἢ τοῦ μηχανικοῦ καὶ σκοπεύει σὲ στόχους πρὸ ὑψηλοῦς καὶ σὲ καθοδηγητικὰ ἄρξεις τῆς εἰδικῆς ἀνθρώπινης ὑποθέσεως πὺ ἔχει σὰν ἀντικείμενο μελέτης».¹

Ὁ J. Skolnick ἐξετάζει τὸ θέμα κάπως διαφορετικὰ: «Ἡ πρὸ σημαντικὴ ἐργασία γιὰ τὸν κοινωνιολόγο τοῦ δικαίου εἶναι ἡ ἀνάπτυξη θεωρίας πὺ βασίζεται σὲ ἐμπειρικὲς μελέτες πὺ ἀναφέρονται σὲ θεσμούς». Καὶ ἐπίσης: «Ἡ πρὸ σημαντικὴ συνεισφορά τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου στὴν κοινωνικὴ θεωρία εἶναι ἐκείνη τῆς κατανοήσεως τῆς σχέσεως ἀνάμεσα στὸ νόμο καὶ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση».²

Ὁ V. Aubert ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου εἶναι μέρος μῆς γενικῆς ἐπιστήμης, δηλαδὴ τῆς Κοινωνιολογίας τῆς Ἐπιστήμης πὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸν εἰδικὸ νομικὸ τρόπο σκέψεως.³

Ὁ Adam Podgórecki προτείνει τὸν ἀκόλουθο ὀρισμό: «Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἔχει σὰν ἀντικείμενο ὅχι μόνον τὴν ἐγγραφή, σχηματισμὸ καὶ ἐπαλήθευση τῶν γενικῶν ἀλληλοσυσχετίσεων πὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ δίκαιο καὶ τοὺς ἄλλους κοινωνικοὺς παράγοντες (τὸ δίκαιο θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ σὰν μὴ ἀνεξάρτητὴ ἢ ἐξαρτώμενη μεταβλητὴ), ἀλλὰ καὶ τὴν προσπάθεια δημιουργίας μῆς γενικῆς θεωρίας πὺ θὰ ἐρμηνεύει τὶς κοινωνικὲς διεργασίες στὶς ὁποῖες ἐνυπάρχει τὸ δίκαιο· μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου συνδέεται μὲ τὸν ὅγκο τῆς κοινωνιολογικῆς γνώσεως».⁴

Αὐτοὶ οἱ ὀρισμοί, ὅπως ὅλοι οἱ ὀρισμοὶ στὶς κοινωνικὲς ἐπιστήμες, ἀποβλέπουν στὸ νὰ συγκεντρώσουν τὴν προσοχή πᾶνω σὲ εἰδικὰ προβλήματα καὶ νὰ τονίσουν ὠρισμένους ἀπώψεις τῆς περιήλκυς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Γι' αὐτὸ, αὐτοὶ οἱ ἄλλοι ὀρισμοὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν σὰν μὴ ἀκαδημαϊκὴ προσπάθεια νὰ περιληφθοῦν μέσα σ' ἓνα γενικὸ πλαίσιο τὰ διάφορα ἔργα εἰδικῶν ἐπιστημόνων πὺ σκέπτονται καὶ ἀποφασίζουν γιὰ τὶς ποικίλες σχέσεις πὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ νόμο καὶ τὴ δομὴ τῆς κοινωνίας.

Παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς προσπάθειες «συλλήψεως τῆς ἔννοιας» τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου, μῖα, κατὰ κάποιον τρόπο, νέα, ἐντελὴς διαφορετικὴ—πὺ ὅμως ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὶς παραδοσιακὲς διαθέσεις—μέθοδος τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου ἀναδύεται σὰν ἓνα μᾶλλον νέο πρότυπο ἔρευνας. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια εἶναι φανερὴ σὲ διάφορες ἔρευνες, ἰδιαίτερα ὅμως σὲ μὴ ἐμπεριστατωμένη ἰταλικὴ μελέτη (1965-

1971) γιὰ τὴν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης,⁵ στὴν ὁποία ἀρκετὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς νέας μεθόδου διακρίνονται καθαρά: (α) ἓνα κοινωνικὸ θέμα μεγάλου ἐνδιαφέροντος ἀπετέλεσε ἀντικείμενο πλήρους, διεπιστημονικῆς ἀναλύσεως, (β) μὴ κοινωνικὴ διάγνωση πὺ καλύπτει μὴ τεράστια ποικιλία προβλημάτων, θεμάτων καὶ ἀνοικτῶν ἐρωτήσεων ἔγινε, στὰ πλαίσια τῆς προσπάθειας νὰ περιγραφῇ, σὲ γενικὴ γλῶσσα, ἓνα πλῆθος διαδικασιῶν διαφόρων βαθμῶν καὶ κατευθύνσεων πὺ ὅμως περικλείονται μέσα σ' ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο, (γ) προκαθορισμένες καὶ γενικώτερες ἐξηγήσεις ἐπρωτάθησαν γιὰ νὰ εὐρεθοῦν οἱ αἰτίες τῶν ἀλληλοδράσεων πὺ καταγράφηκαν καὶ περιγράφηκαν, (δ) τέλος, διατυπώθηκαν μερικὲς προτάσεις πὺ ἔχουν τὸν χαρακτήρα τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας καὶ πὺ ἀποτελοῦν μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης.

Αὐτὴ ἡ προσπάθεια συμπληρώνει τὴν παλαιὰ ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ τονίσῃ τὴν ἀνάγκη λύσεως προβλημάτων μεγάλου κοινωνικοῦ ἐνδιαφέροντος πὺ εἶχαν παραμεληθῇ ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς ἐπιστήμονες. Ἀν αὐτὴ ἡ προσπάθεια ἐπιτύχει, πολλές μεθοδολογικὲς δυνατότητες θὰ προκύψουν, μὲ τὴν μορφή ἐνὸς νέου συνδυασμοῦ τῶν παραδοσιακῶν κλάδων μορφώσεως.

Ἄντι νὰ ἀναζητοῦμε τὸν τέλειο ὀρισμὸ τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου, προπαρασκευασμένο κατὰ ἓνα τρόπο ἀναλυτικὸ, ἂς λάβουμε ὑπ' ὄψη τὰ ἐπιτεύγματα πὺ ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἔχει ἐπιτελέσει καὶ τὶς δυσκολίες πὺ ἔχει ἀντιμετωπίσει μέχρι σήμερα. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ προβλήματα εἶναι κυρίως μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα. Μῆτρα ποιοῦ βαθμοῦ ὅμως ἔχει ἐμπλουτίσει τὶς νομικὲς ἐπιστήμες τὸ διδάγμα πὺ ἔχει ἐξαχθῇ ἀπὸ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου; Μὴ ἐλλειπτικὴ ἀπάντηση θὰ ἦταν στὴν ἀρχὴ κατ'ἀλλήλη. Τὸ διδάγμα πὺ ἔδωσε ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἀποκάλυψε ὅτι ὁ παραδοσιακὸς νομικὸς συλλογισμὸς εἶναι περιορισμένως ὅταν χρησιμοποιεῖται σὰν κύριο «ἐργαλεῖο» καὶ ὄργανο στὴ λύση νομικῶν προβλημάτων. Ἐδὼ ὅμως γεν-

5. R. Treves, *The Administration of Justice in Italy* (A Sociological Survey) Varese, 1971 (mimeo). Ὁ J. Ben-David στὸ ἄρθρο του «How to Organize Research in the Social Sciences», εἰς *Daedalus* Spring 1973, Vol. 102 (2), κάνει ἀκριβὲς τὴν ἴδια παρατήρηση. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάλυσή μου, ἓνα ἀπὸ τὰ πρωταρχικὰ προβλήματα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἡ ἔλλειψη ἀναγνωρίσεως ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα πὺ ἐξετάστηκαν ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς ἐπιστήμονες ἀπαιτοῦν μὴ ἐκλεκτικὴ μέθοδο, ὅπως αὐτὴ τῆς κλινικῆς Ἱατρικῆς καὶ τῆς Μηχανολογίας. Σχετικὰ φαίνεται ὅτι πραγματικὰ ἔχει ὑπάρξει ἐπισθοδρόμηση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ 1930, πὺ στὶς Ἱνωμένες Πολιτεῖες ἄρχισε ἡ μελέτὴ τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων. Ἐρευνητικὲς ἐργασίες, ὅπως ἡ *Recent Social Trends* πὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1934 σὰν ἀποτέλεσμα τῆς συνεργασίας ἐξεχόντων οἰκονομολόγων, πολιτικῶν ἐπιστημόνων καὶ κοινωνιολόγων, ἢ ἡ ἐργασία γιὰ τὸ φιλετικὸ πρόβλημα στὴν Ἀμερικὴ πὺ ἔγινε μὲ τὴν καθοδήγησή τοῦ Gunnar Myrdal, οἰκονομολόγου πὺ συνεργάστηκε μὲ κοινωνιολόγους, δὲν εἶχαν συνέχαι μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμο.

1. Op. cit., σ. 3.

2. J. Skolnick, «The Sociology of Law in America. Overview and Trends», Law and Society Supplement to Summer, 1965, issue of *Social Problems*, 4, 1965.

3. V. Aubert, *Sociology of Law* (mimeo), Oslo.

4. A. Podgórecki, *Sociologia Prawa*, Warszawa, 1962, σ. 15.

νίεται ἓνα νέο πρόβλημα: ὁ καλούμενος νομικὸς συλλογισμὸς ποῦ βασίζεται; Ἡ ἀπάντησις, ἂν μπορῇ νὰ δοθῇ, εἶναι: ὁ νομικὸς συλλογισμὸς βασίζεται στὸν κοινὸν νοῦ καὶ ἰδιαίτερα στὶς νομικιστικὲς ἐπαγγελματικὲς ἱκανότητες. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ κοινὸς νοῦς, μὲ ὅλο τὸν σεβασμὸν ποῦ τοῦ ὀφείλεται, ἔχει περιορισμένα ὅρια καὶ ὑποχωρεῖ πρὸ τῆς συστηματικῆς γνώσεως. Ἐπὶ πλεόν, οἱ ἐπαγγελματικὲς ἱκανότητες τῶν δικηγόρων, ποῦ εἶναι μοναδικές, εἶναι ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν τοῦ ἐπαγγέλματος. Αὐτὲς οἱ ἐλλείψεις προκαλοῦν τοὺς μεγαλύτερους περιορισμοὺς στὴν παραδοσιακὴ χρῆσις τοῦ νομικοῦ συλλογισμοῦ. Ἀλλὰ ἂν ἐπικρατῇ αὕτη ἡ κατάστασις, ποίες νέες εἰδικότερες κοινωνιολογικὲς μέθοδοι μποροῦν νὰ προσφερθοῦν γιὰ νὰ πλατύνουν, βαθύνουν καὶ ὀξύνουν τὴν διαραικότητά μας σχετικὰ μὲ τὴν περίπλοκη ὀργάνωσις τῶν νομικῶν καὶ κοινωνικῶν διαδικασιῶν;

Γιὰ νὰ δοθῇ μιὰ πὺν ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησις σὲ αὐτὲς τὶς ἐρωτήσεις, χρειάζεται μιὰ ἐπισκόπησις τῶν διαφόρων μεθόδων ποῦ βοηθοῦν στὴν συμπλήρωσις τῆς παραδοσιακῆς γνώσεως.

μέθοδοι κοινωνικο-νομικῆς ἔρευνας

Ὑπάρχουν πολλὲς μέθοδοι ποῦ θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴ μελέτῃ τοῦ προβλήματος τοῦ κοινωνικοῦ περιχομένου τοῦ δικαίου ἢ τῆς νομιμότητός του καὶ τῆς δεσμευτικῆς του δυνάμεως. Αὐτὲς εἶναι: ἡ ἱστοριοπεριγραφικὴ, ἡ ἐθνογραφικὴ-συγκριτικὴ, τοῦ ἐρωτηματολογίου καὶ τῶν συνεντεύξεων, τῆς ἀναλύσεως νομικοῦ ὑλικοῦ, ἡ μονογραφικὴ, ἡ περαιματικὴ καὶ, τελικὰ, ἡ συγκριτικὴ. Ἄς ἐξετάσουμε συνοπτικὰ—καὶ κατὰ τρόπο ἀντίθετον πρὸς τὴν κυριαρχοῦσα στὴ νομικὴ ἐπιστῆμῃ μέθοδο τῆς ἀναλυτικῆς σκέψεως—τὶς πιθανὰς τοὺς ἐφαρμογές.

ἡ ἱστοριοπεριγραφικὴ μέθοδος

Ἡ ἱστορικὴ μέθοδος, στὴν ἔρευνα τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου, ὑποθέτει ἓνα διαχρονικὸν τρόπο μελέτης ποῦ πηγαίνει πίσω στὸ παρελθόν. Χρησιμοποιεῖ ἀποδεικτικὰ ἔγγραφα, ποῦ προέρχονται ἀπὸ ἰδιωτικά καὶ ἐπίσημα ἀρχεῖα, ὑπομνήματα, δημοσιεύματα ποῦ ἔχουν καταγραφῇ σὲ κάθε τύπον γραφῆς, σφηνοειδῇ, ἱερογλυφικὰ ἢ σὲ σύμβολα ὅπως σφραγίδες ἢ οἰκόσημα. Ἡ ἱστορικὴ μέθοδος ἀπαιτεῖ ἐμπειρὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν τῶν πηγῶν, ἀμειψὴ καὶ εὐθεσία. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις αὕτη ἡ μέθοδος μπορεῖ νὰ στερηθῇ ἀκριβείας. Σὲ ἄλλες μπορεῖ νὰ ἔχη πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα.

Παραδοσιακὰ χρησιμοποιοιμένη ἡ ἱστορικὴ μέθοδος, ὅταν ἐφαρμόζεται στὴ μελέτῃ τοῦ δικαίου, περιγράφει αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ νομικὸ θέσπισμα, αὕτη ἢ ἐκεῖνη τὴν θέσιν, αὐτὸν ἢ ἐκεῖνον τὸν θεσμό, στὴ μο-

ναδικῇ τοῦ ἱστορικῆς προοπτικῆς. Ὅσο πὺν πολλὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τόσο πὺν πολλὰ οἱ λεπτομέρειες ποῦ ἀποδίδουν τὴν ἰδιαίτερη ἰδιοσυγκρασία ἐνὸς νομικοῦ γεγονότος, τόσο πὺν παραγωγικὴ ἢ ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς μεθόδου.

Ἡ σύγχρονη παραλλαγὴ ποῦ θὰ μποροῦσε παραγωγικὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ γιὰ τὴν κατανόησιν τοῦ δικαίου παίρνει ἓνα διαφορετικὸν μεθοδολογικὸν προσανατολισμὸν. Προσπαθεῖ νὰ συγκρίνῃ τοὺς τύπους τῶν κοινωνικῶν συστημάτων καὶ τὰ νομικὰ συστήματα ποῦ ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτά.

Χωρὶς νὰ προχωρήσουμε σὲ λεπτομέρειες, ἀναφέρουμε ἁπλῶς ὅτι ὑπάρχουν τοὐλάχιστον τρεῖς βασικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν συστημάτων καθὼς καὶ τῶν νομικῶν συστημάτων ποῦ εἶναι προσαρτημένα σ' αὐτά:

1) ἀπαρχαιωμένα νομικὰ συστήματα (ὅταν οἱ κοινωνικὲς ἀνάγκες ξεπερνοῦν τὶς ἄκαμπτες παραδοσιακὲς ἀπαιτήσεις τοῦ νομικοῦ συστήματος),

2) κατὰλληλα νομικὰ συστήματα (ὅταν οἱ κοινωνικὲς ἀνάγκες βρίσκονται σὲ κάποια ἀρμονία μὲ τὴν ὁμάδα τῶν νομικῶν κατασκευῶν καὶ τύπων ποῦ συνθέτουν τὸ νομικὸν σύστημα σὰν σύνολο),

3) προοδευτικὰ νομικὰ συστήματα (ὅταν τὸ νομικὸν σύστημα εἶναι πὺν ἀναπτυσσόμενο, πὺν διαφωτιστικὸ ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς καὶ πολιτικοκοινωνικὲς καταστάσεις ποῦ ἀνθίστανται στὴ δημιουργικὴν τοῦ πίεσιν). Βέβαια ἡ πραγματικὴ κατάσταση εἶναι πάντοτε πὺν περίπλοκη. Γενικὰ (ὅπως ἀναφέρει σχετικὰ ὁ I. Raz) τὰ νομικὰ συστήματα εἶναι πρόσκαιρα διότι ἀλλάζουν συνεχῶς. Νέοι νόμοι διαρκῶς θεσπίζονται καὶ μερικὸι νομικοὶ τύποι χάνουν τὴν δεσμευτικὴν τοὺς δυνάμιν (θὰ ἦταν ἴσως καλύτερα ἂν μιλοῦσαμε γιὰ νομικὰ συστήματα «ποῦ πηδοῦν» ἢ «δονοῦνται» συνεχῶς, καὶ συνεπῶς ἀλλάζουν καὶ τὸ πεδίο δράσεώς τους καὶ τὸ περιεχόμενον).

Αὕτη ἡ νέα ἄποψις προσφέρει μιὰ μεγάλῃς ὀλκῆς θεωρητικὴν προοπτικὴν, ποῦ θὰ μποροῦσε νὰ διαφωτίσῃ τὸ μέχρι στιγμῆς σκοτεινὸν γενικὸν πρόβλημα: κάτω ἀπὸ ποίους συνθήκες μπορεῖ ἓνα νομικὸν σύστημα νὰ υἱοθετηθῇ ἀπὸ ἄλλα κοινωνικὰ συστήματα; Δὲν ὑπάρχουν μόνο τεχνικὸι νεωτερισμοί: νομικὲς ἰδέες, νομικοὶ τύποι καὶ κατασκευὲς μποροῦν ἐπίσης νὰ θεωρηθοῦν σὰν κοινωνικοὶ νεωτερισμοί. Σημεῖα τοῦ γερμανικοῦ δικαίου (ἰδίως τὸ μέρος ποῦ συνδέεται μὲ τὸν ἀστικὸν ἐποικισμὸν) υἱοθετήθηκαν ἀπὸ τοὺς Πολωνούς.¹ Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τῶν ξένων νομικῶν συστημάτων υἱοθετήθηκαν ἐπειδὴ χρειάζονταν. Εἶχαν λειτουργικότητα καὶ συμφνοῦσαν μὲ τὶς νέες κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς τάσεις. Μετὰ τὸν Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον ἡ Ἰαπωνία (ἐκτός ἀπὸ τὸ ἀστικὸν δίκαιο ποῦ εἶχε δανεισθῇ ἀρχικὰ ἀπὸ τὴν

1. W. Wasjutyński, «Origins of Polish Law, Tenth to Fifteenth Centuries» εἰς *Polish Law throughout the Ages*, W. J. Wagner (ed.), Stanford: Hoover Institution Press, 1970, σ. 62-63.

Γερμανία και τη Γαλλία) δανείσθηκε και υιοθέτησε το άμερικανικό συνταγματικό δίκαιο.

“Όλα αυτά τα «ταξίδια», οι «μεταφυτεύσεις», οι έκοψεις και οι άκούσιες προσαρμογές γίνονται καλύτερα αντίληπτες, με την άποδοξη του πιο επεξεργασμένου σχήματος της κοινωνικοϊστορικής σκέψης. Μόνο έτσι οι κατευθύνσεις και οι αιτίες του κύματος των νομικών μεταρρυθμίσεων μπορούν να κατανοηθούν καλύτερα· όχι σαν επίδραση ενός θεσμού πάνω σ’ έναν άλλο ή της σκέψης ενός νομικού φιλοσόφου σ’ άλλον, αλλά σαν μία άμοιβαία και άλληλοσυμπληρούμενη ανταλλαγή νομικών μεταρρυθμίσεων και ιδεών. Επίσης όρισμένα άπροσδιόριστα και άνεπιθύμητα άρνητικά υποπροϊόντα αυτών των ανταλλαγών θά μπορούσαν να γίνουν καλύτερα αντίληπτά. Μερικά στοιχεία ενός υιοθετηθέντος τελευταία νομικού συστήματος, που ήσαν προσαρμοσμένα στο «πατρικό» κοινωνικό σύστημα θά μπορούσαν να θεωρηθούν περίεργα, ξένα και μη άποδεκτά από μερικά μέλη του κοινωνικού συστήματος που τα δέχεται, γιατί δέν φέρουν τη σφραγίδα των παραδοσιακά άποδεκτών θεσμών.

Αυτή ή άποψη εξηγεί επίσης γιατί μερικά νέα νομικά συστήματα ή τα στοιχεία τους, άν και λογικά και ίσως έντελώς λειτουργικά, άπορρίπτονται με μανία, σέ αντίθεση προς όλα τα λογικά επιχειρήματα. Δέν έχουν το «χάρισμα» του παραδοσιακού που προέρχεται από το δικό τους έθνικό, κοινωνικό και ιστορικό υπόβαθρο. Η παρουσία ή ή άπουσία αυτών του είδους «χαρίσματος» είναι ένα πρόσθετο, άνεξάρτητο στοιχείο που θά μπορούσε να άνιχνευθή ιστορικά και που θά μπορούσε να μετατρέψη την κοινωνική συμπεριφορά των μελών ενός δεδομένου κοινωνικού συστήματος κατά τρόπο ουσιώδη.

ή έθνογραφική-συγκριτική μέθοδος

Αυτή ή μέθοδος μοιάζει κάπως με την ιστορική. Συνίσταται στη μελέτη των φαινομένων της συμπεριφοράς διαφόρων πολιτισμικών συστημάτων στις λεγόμενες πρωτόγονες κοινωνίες. Οι σύγχρονες έκπολιτισμένες κοινωνικές σχέσεις είναι έξαιρετικά σύνθετες, ενώ οι όνομαζόμενες πρωτόγονες κοινωνίες πολλές φορές παρέχουν ευκαιρίες γιά την παρατήρηση νομικών άλληλοδράσεων που έχουν το χαρακτηριστικό της έργαστηριακής απλότητας. Έπειδή οι έρευνες στις όποιες χρησιμοποιείται ή έθνογραφική μέθοδος συνήθως διεξάγονται σέ περιοχές που έχουν πολιτισμικά συστήματα (cultures) διαφορετικά από τα πολιτισμικά συστήματα των έρευνητών, τα δεδομένα πρέπει να διασφαρώνονται με όσο το δυνατό περισσότερα μέσα. Η τεχνική της παρατηρήσεως διά της συμμετοχής είναι άνάφικη, γιατί έπειτα από ένα μικρό διάστημα έρευνας έπιτρέπει στον μελετητή να ταυτίζεται λίγο-πολύ με το υπό μελέτη πολιτισμικό περιβάλλον.

Τότε, χάνει την κοινωνική άπόσταση που τον χωρίζει από τα προβλήματα (συνά και την ικανότητα να τα κατανοή) κι έτσι άποκτά—όσο του έπιτρέπει ο ρόλος του σαν άνθρωπολόγου—μεγαλύτερη ικανότητα κατανοήσεως.

Τί κερδίζει ένας έπιστήμονας, που έχει υιοθετήσει τις άπόψεις της Νομικής Έπιστήμης, από άνθρωπολογική σκοπιά; Τουλάχιστον δύο νέες γνωστικές διαστάσεις μπορούν να άποκτηθούν. Η πρώτη είναι ή άναγνώριση του περιορισμένου κύρους των γενικά άποδεκτών νομικών όρισμών· ή δεύτερη είναι ή άναγνώριση του σχετικού περιορισμένου κύρους του ίδιου του νόμου.

Οι παραδοσιακοί δικηγόροι τείνουν (και άν ακόμη δέν συμφωνούν στις λεπτομέρειες) να θεωρούν ότι το δίκαιο άποτελείται από έπίσημες νομικούς κανόνες δημοσιευόμενους από νόμιμες άρχες και περιβαλλόμενους με την έξουσία των ποινικών κυρώσεων με την όποία επιβάλλουν τη συμμόρφωση προς αυτούς. Υπάρχουν πολλά άδύνατα σημεία σ’ ένα όρισμό αυτού του τύπου· π.χ. τί σημαίνει «έπίσημος κανόνας»; ποιές έξουσίες είναι νόμιμες; ποιές ποινικές κυρώσεις άναγνωρίζονται σαν νομικές (τυπικές, άτυπες);

Ας αφήσουμε κατά μέρος τις αιώνιες συζητήσεις που άναφέρονται σ’ αυτές τις έρωτήσεις και άς δείξουμε, αντίθετα, ότι οι άνθρωπολογικές μελέτες άποδεικνύουν ότι το άτυπο (ζωντανό) δίκαιο λειτουργεί ακόμη και εκεί που οι όνομαζόμενες νόμιμες άρχες δέν υπάρχουν. Κατά την άπουσία αυτών των άρχων, φαινόμενα που θά μπορούσαν να όρισθούν από ένα παρατηρητή του δεδομένου πολιτισμικού συστήματος σαν νομικοί κανόνες χρησιμοποιούνται από τον λαό που θεωρεί ότι αυτά τα φαινόμενα έχουν το κύρος του νόμου. Δημιουργούν συμπεριφορά που σ’ όλες τις πολιτισμένες κοινωνίες όρίζεται σαν «νόμιμη» και περιβάλλονται από θεσμούς που σύμφωνα με τις γενικές άρχες θά μπορούσαν επίσης να κληθούν νομικοί θεσμοί.

Έτσι το πλήθος των άποδείξεων που προέρχεται από τις άνθρωπολογικές μελέτες δείχνει—σέ αντίθεση προς τις υπάρχουσες θεωρητικές άπόψεις—ότι ο νόμος θά μπορούσε να υπάρχει και να λειτουργή χωρίς το χαρακτηριστικό που φαίνεται άπόλυτα άναγκαίο: ύποχρεωτικές ποινικές κυρώσεις ύποστηριζόμενες από νόμιμες έξουσίες. Περιληπτικά άναφέρεται ότι οι άνθρωπολογικές μελέτες ύποστηρίζουν (με άποδείξεις που συγκεντρώθηκαν από διάφορες κοινωνίες) τη θέση που ένωρίτερα διατυπώθηκε από τους L. Petrazycki¹ και E. Ehrlich² σχετικά με τις βιομηχανικές κοινωνίες.

1. L. Petrazycki, *Law and Morality*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1955.

2. E. Ehrlich, *Fundamental Principles of the Sociology of Law*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1936.

Σύμφωνα με τὴ γνώμη τῶν J. Petrazyski (ἐνορατικὸ δίκαιο) καὶ τοῦ F. Ehrlich («ζωντανὸ» δίκαιο), τὸ δίκαιο θὰ μπορούσε νὰ κατανοηθῇ καλύτερα μὲ ἓνα ὀρισμὸ μέσο στὸν ὅποιο περιρικλεῖται τὸ δίκαιο σ' ὅλη τὴν ἔκτασιν τῆς πραγματικῆς του λειτουργίας κι ὄχι μόνον στὴν ἔκτασιν τὴν ἐπίσημα περιγραφόμενην. Αὐτὸς εἶναι ὁ πυρῆνας τοῦ πρώτου μαθήματος ποὺ ἐμφανίζεται ὅταν ἡ ἄποψη διευρύνεται μὲ τὴν ἀνθρωπολογικὴ μέθοδο.

Μιά δεύτερη διάστασις εἶναι ἐπίσης βασική. Ἄρκετὲς ἐμπειρικὲς ἀνθρωπολογικὲς μελέτες ποὺ ἔγιναν π.χ. ἀπὸ τοὺς P. Bohannan,¹ U. Goldschmidt,² M. Gluckman,³ ὅπως ἐπίσης τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς μελέτης ἀπὸ τὸν Pyong-Choon Hahn⁴ ποὺ βρίσκεται στὸ μεταίχμιον μεταξὺ ἀνθρωπολογικῆς ἔρευνας καὶ ἔρευνας τῆς κοινῆς γνώμης, ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ δίκαιο ἔχει περιορισμένη ἐπίδραση πάνω στὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά. Ὅταν ἀναλύεται ἡ ἀμοιβαία ἐπίδρασις ὅλων τῶν πιθανῶν κινήτρων, γίνεται φανερό ὅτι κίνητρα ποὺ ἔχουν ἀδυστήρᾳ νομικὸ χαρακτήρα διαδραματίζονται ἓνα ἄρκετὰ περιορισμένο ρόλο. Σ' ὅλες ἐκεῖνες τὶς κοινωνικὲς καταστάσεις ὅπου τὰ μέλη μιᾶς ομάδας ἀσχολοῦνται μὲ πολλὰς πρόσθετες δραστηριότητες ποὺ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ σὲ ἄλλες, ἐκτὸς τῆς πρωταρχικῆς, ομάδας, οἱ σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν μέσα στὴν πρωταρχικὴ ομάδα ἐπηρεάζονται ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὴν ἀνταπροσδοκίαν ποὺ παρέχουν οἱ σχέσεις ἐκτὸς τῆς ομάδας.

Οἱ πολλαπλὲς σχέσεις τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας μεταβάλλουν καὶ περιορίζουν αὐτὸ τὸ πρότυπο τῆς συμπεριφορᾶς ποὺ κυριαρχεῖ στὶς ἀπρόσπεες βιομηχανικὲς καὶ ὀρθολογικὲς κοινωνίες. Σ' αὐτὰς τὶς κοινωνίες, τὰ ἄτομα αἰφνιδία, τυχαία ἢ μὲ προσωπικὲς ἀποφάσεις ποὺ μποροῦν ν' ἀλλάζουν συνέχεια, ἀσχολοῦνται μὲ νομικὲς σχέσεις, συμπεριφέρονται σύμφωνα μὲ πρότυπα ποὺ προέρχονται ἀπ' αὐτὰς, καὶ ἀποδεσμεύονται κατὰ τὸν τρόπο ποὺ εἶναι ὀρισμένος ἀπὸ πρὶν. Τότε ἐξαφανίζονται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ σκηνή. Αὐτὸς ὁ τύπος συμπεριφορᾶς δὲν εἶναι δυνατός στὶς κοινωνίες ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ πολλαπλὰς σχέσεις ποὺ δημιουργοῦν οἱ δεσμοὶ μὲ πολλαπλὰς ἀλληλοσυσχετισζόμενες κοινωνικὲς ομάδες. Σ' αὐτὰς τὶς κοινωνίες τὸ πρότυπο ἐνὸς εὐπρεποῦς (ἢ ἐνὸς «λογικοῦ») ἀνθρώπου ἀναδύεται σὰν ἓνα μοντέλο ποὺ

εἶναι πιὸ λειτουργικὸ—ἀπὸ τὴν ἄποψη ἐνὸς καταλλήλου ἐργαλείου ποὺ ὑποτίθεται ὅτι λύνει τὶς κοινωνικὲς συγκρούσεις καὶ ἐπίσης ρυθμίζει τὶς κοινωνικὲς σχέσεις—ἀπὸ τὸ περιορισμένο, ἀποκομμένο, λογικὸ, ἐλεύθερο, ἀπρόσωπο, μοντέλο τοῦ νομιμόφρονος πολίτου. Καὶ ὅπως ὁ Macaulay ἔχει ἀποδείξει, χρησιμοποιοῦντας τὸ παράδειγμα τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων μεταξὺ τῶν ἐπιχειρηματιῶν στὴν πιὸ προχωρημένη τεχνολογικὰ βιομηχανικὴ κοινωνία, σ' αὐτοὺς τοὺς ἐπαγγελματικοὺς κύκλους, δὲν κυριαρχεῖ τὸ πρότυπο τῶν νομιμόφρονων πολιτῶν, ἀλλὰ τὸ πρότυπο τοῦ εὐπρεποῦς ἀνθρώπου, ποὺ φαίνεται τόσο τυπικὸ στὶς καλούμενες πρωτόγονες κοινωνίες.⁵

Ἡ ἀνθρωπολογικὴ προοπτικὴ προσφέρει ἓνα πρόσθετο πνευματικὸ «ἐργαλεῖο» ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι χρήσιμο γιὰ τὶς νομικὲς ἐπιστῆμες: καθορίζει κριτήρια ποὺ κάνουν δυνατὴ τὴν ταξινόμησιν τῶν κοινωνικῶν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν σχέσεων τους μὲ τὸ δίκαιο. Πρὶν προταθῇ μιὰ πιὸ περίπλοκη ταξινόμησις, δίδεται μιὰ δοκιμαστικὴ: α) κοινωνίες ποὺ ἀποφεύγουν τὸ τυπικὸ δίκαιο (τὰ μέλη αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν στρέφονται πρὸς τὸ τυπικὸ δίκαιο μόνον σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, ὅταν ὅλα τὰ προστιτὰ μέσα τοῦ αὐτοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου ἔχουν προφανῶς ἀποτύχει). β) φιλο-νόμιμες κοινωνίες ποὺ ἐξαίρουν τὴ σπουδαιότητα τοῦ δικαίου σὰν ἀπαραίτητο ὄργανον κοινωνικῆς ἀλλαγῆς τόσο τοῦ ατόμου ὅσο καὶ τοῦ συνόλου (τὰ μέλη αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν ἐνθαρρύνονται στὴ χρησιμοποίησιν τοῦ νόμου καὶ ἔτσι δίνουν στὴν Πολιτεία τὴ δυνατοτητα ἐλέγχου τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων μεταξὺ τῶν ὑπηκόων τῆς· ἐπίσης, μέλη αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν αἰσθάνονται ἐσωτερικὴ ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν νόμο σὰν ἓνα κατάλληλο ὄργανο μετρήσεως, «μανουβραρίσματος» καὶ διαμορφώσεως τῆς κοινωνικῆς ἀποστάσεως, τοῦ κοινωνικοῦ κόστους καὶ κέρδους). γ) κοινωνίες ποὺ θεωροῦν τὸν νόμο σὰν ἓνα χρήσιμο «ἐργαλεῖο», δευτερευούσας ὁμως σημασίας, γιὰ τὴ δημιουργίαν κοινωνικῶν σχέσεων (τὰ μέλη τῆς κοινωνίας αὐτῆς, μὲ τὸ νὰ σκέπτονται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἄμεση καὶ σταθερὴ χρῆσιν τοῦ νόμου, εἶναι πρόθυμα νὰ τὸν χρησιμοποιοῦσιν σὰν μιὰ βοηθητικὴ μηχανή, ὅταν ἄλλα μέσα κοινωνικοῦ ἐλέγχου, ποὺ θεωροῦνται πιὸ ἀξιόπιστα καὶ ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴν εἰκόνα τοῦ «εὐπρεποῦς» ἀνθρώπου ἀπεδείχθη ὅτι δὲν εἶναι ἀποτελεσματικά). Ἐνα παράδειγμα κοινωνίας μὲ ἀντι-νόμιμες τάσεις θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ ἡ Ἰταλία, ἂν γινόταν βέβαια ἀποδεκτὴ αὐτὴ ἡ κατάταξις. Σὰν παράδειγμα μιᾶς φιλο-νόμιμης κοινωνίας θὰ μπορούσε νὰ ἀναφερθῇ ἡ παραδοσιακὴ Γερμανία ἢ οἱ σοσιαλιστικὲς κοινωνίες ποὺ τὸνίζουν τὸν ρόλο

1. D. Bohannan, *Justice and Judgement among the Tiv.*, London, 1957.

2. V. Goldschmidt, *Social Tolerance and Frustration*, (mimeo), Nordvijk, Holland, 1972, τοῦ ἴδιου «The Greenland Criminal Code and its Sociological Background» εἰς *Acta Sociologica*, Vol. 1, Fasc. 4, 1956.

3. M. Gluckman, «Concepts in the Comparative Study of Tribal Law» εἰς *Law in Culture and Society*, Laura Nader (ed.), Chicago, 1969.

4. Pyong-Choon Hahn, «The Decision Process in Korea» εἰς *Comparative Judicial Behavior*, G. Schubert, D. Danelski (eds.), Oxford University Press, 1969.

5. S. Macaulay, «Non-Contractual Relations in Business: A Preliminary Study», εἰς *Law and Behavioral Sciences*, L. Friedman, S. Macaulay (eds.), Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1969, σ. 145-168.

του δικαίου στον σχηματισμό νέων μορφών κοινωνικής τάξεως. Οί καλούμενες πρωτόγονες κοινωνίες ή μερικά πολιτισμικά ύποσυστήματα στις σύγχρονες σύνθετες βιομηχανικές κοινωνίες θά μπορούσαν νά χαρακτηρισθούν, από τη σκοπιά της προτεινόμενης ταξινόμησης, σάν κοινωνίες στίς οποίες ο δευτερεύων, βοηθητικός ρόλος του δικαίου κυριαρχεί.

μέθοδος γιά τήν ανάλυση νομικού υλικού

Μελέτες δικαστικών αρχείων και τών στατιστικών δεδομένων διαφόρων επισήμων αρχείων, πρακτικών, άναφορών, έξηγησεων τών αιτιολογιών, έννοιών του *de lege ferenda*, κτλ., είναι παραδείγματα εφαρμογής αυτής της μεθόδου (ή μάλλον αυτής της τεχνικής). Η μέθοδος αυτή μπορεί νά διαλευκάνη τή λειτουργικότητα τών νομικών έπιταγών (π.χ. μία νομική έπιταγή πού λειτουργεί έλλιπώς θά έξαναγκάσει στην αύξηση τών περιπτώσεων έφέσεως πού ρυθμίζονται άπ' αυτή). Μπορεί επίσης νά μās δώσει τήν ευκαιρία νά βρούμε κατά πόσο μερικοί νομικοί κανόνες παραβαίνονται (άν παραβιώνται, ο άριθμός τών σχετικών περιπτώσεων, έφέσεων, μηνύσεων, κτλ., θά αύξηθη). Με τή μέθοδο αυτή μπορούμε επίσης νά συγκεντρώσουμε στοιχεία γιά τήν έπαλήθευση ύποθέσεων πού άποτελούν τή βάση τών νομικών έπιταγών ή τών κανονιστικών θεσπισμάτων. Βέβαια αυτή ή μέθοδος έχει πλεονέκτηματα άλλα και μερικά μειονεκτήματα. Τό βασικότερο πλεονέκτημα της μεθόδου της ανάλυσεως του νομικού υλικού είναι ότι ο ίδιος ο έρευνητής ή κάποιος άλλος (γιά νά έλέγξει τόν πρώτο ή νά συμπληρώσει τά πορίσματά του) μπορεί νά χρησιμοποιήσει τό ίδιο υλικό άρκετές φορές.

Τό υλικό παραμένει άθικτο και προσιτό, και όποιοςδήποτε πρόσθετες μελέτες ή διπλοί έλεγχοι, γιά τήν έπαλήθευση νέων ίδεών πού θά μπορούσαν νά έχουν προκύψει στο διάστημα της έρευνας, είναι δυνατοί. Ένα άλλο πλεονέκτημα είναι ότι συνήθως τό νομικό υλικό είναι δείκτης πράξεων πού ήσαν δυνατές ή πού πράγματι συνέβησαν.

Μ' αυτόν τόν τρόπο τό νομικό υλικό συσχετίζεται με τή συμπεριφορά μάλλον παρά με τίς άξίες και τίς διαθέσεις πού συνδέονται με τά νομικά προβλήματα. Ό ένδιαφέρων αυτός σύνδεσμος καθιστά τό υλικό ιδιαίτερα πολύτιμο, γιατί στις κοινωνικο-νομικές σπουδές εκείνο πού πράγματι μετράει είναι ή νομική συμπεριφορά αυτή καθ' έαυτή.

Οί δικηγόροι (πού είναι προσανατολισμένοι στο καθήκον) βλέπουν τήν κοινωνική συμπεριφορά με τούς κανονιστικούς φακούς της θέσεως, τών νομικών προηγουμένων ή τών διοικητικών αποφάσεων, και όταν έρωτηθούν γιά τή νομική συμπεριφορά θά αναπρέξουν στο δίκαιο, όπως εμφανίζεται στα βιβλία, και θά ένεργήσουν με βάση αυτό.

Συμφωνίες πού ύποτίθεται ότι είναι συμβόλαια, διάφοροι τύποι άτύπων διαθηκών, σημειώσεις, έπιστολές, στατιστικές, μηνύσεις, οικονομικά άρχεία, διοικητικά ύπομνήματα, όλα αυτά είναι υλικό πού συνήθως ο δικηγόρος, πού έχει ειδικευθή στον κανονιστικό τρόπο σκέψεως, δέν αντιλαμβάνεται ότι άποτελεί πιθανή πηγή κωδικοποιημένης νομικής γνώσεως.

Όπως ο J. Gorecki έχει καθαρά δείξει στις μελέτες του γιά τό διαζύγιο, αυτό τό υλικό μπορεί νά είναι άνεκτήμητης άξίας.¹ Στην έρευνά του τά τεκμήρια του έφτασαν τόσο μακριά ώστε νά περιλάβουν χειρονομίες όπως οί άνοικτές ή οί κλειστές γροθιές. Ακόμη μπόρεσε νά δείξει καθαρά ότι τό νομικό υλικό πού συγκεντρώθηκε σε περιπτώσεις φιλονικιών—έφ' όσον τά συμπλεκόμενα άτομα έχουν τήν τάση νά άποκαλύπτουν όλα τά πιθανά άποδεικτικά στοιχεία γιά νά ύποστηρίξουν τή θέση τους—δίνει μία πιά πλήρη εικόνα της ύπάρχουσας συζυγικής καταστάσεως έξ αίτίας της ποικιλίας τών άποδείξεων. Έξ άλλου, υλικό πού λαμβάνεται από μη συμπλεκόμενα άτομα πολύ συχνά δίνει μία κατασκευασμένη ιστορία προετοιμασμένη γιά τόν δικαστή πού σ' αυτή τήν περίπτωση δέν είναι ούτε πρόθυμος ούτε μπορεί νά έλέγξει. Τό καταγραφέν υλικό παραμένει στά άρχεία και άργότερα, όταν ή πρώτη έντύπωση της κάθε περίπτωσης έχει εξαλειφθή, ή πιθανότητα της «άποτιμήσεως» της πειστικότητάς της βαθμιαία ξεφερανίζεται. Μιά άλλη σοβαρή παράλειψη είναι ότι ένα μεγάλο μέρος γεγονότων νομικής φύξης δέν προκαλεί τήν προσοχή τών νομικών ιδρυμάτων και γι' αυτό δέν καταγράφεται. Πολλά συχνά, αυτές οι πράξεις πού παραβιάζουν τόν νόμο κρύπτονται στα άρχεία τών νομικών ιδρυμάτων. Ακόμη και τότε, μέρος μόνο αυτών αντιπροσωπεύει συμπεριφορά παραβιάσεως του νόμου. Και άκόμη, μία ένδιαφέρουσα έρώτηση αφήνεται αναπάντητη ως πρós τό ποió μέρος αυτού του τύπου της συμπεριφοράς παραμένει έξω από τό καταγραφέν υλικό.

Γενικά, οί κοινωνικο-νομικές μελέτες άπαιτούν μία συντονισμένη και εύρετα χρήση διαφόρων τύπων έρευνητικών μεθόδων και τεχνικών. Άλλα ή ανάλυση του νομικού υλικού, πιά πολύ από κάθε άλλο τύπο έρευνητικής μεθόδου, άπαιτεί συμπληρωματική μέθοδο.

ή πειραματική μέθοδος

Παρ' όλες τίς έπικρατούσες γνώμες, ή πειραματική μέθοδος μπορεί νά εφαρμοσθή στην άνίχνευση της λειτουργικότητας του δικαίου. Άν και ο έσκεμμένος πειραματισμός στη νομοθεσία, όπως έπί παραδείγματι τό νά προβή κανένας σε κανονιστικές πράξεις γιά νά επτύχει μερικά γνωστικά άποτελέσματα, πα-

1. J. Gorecki, «Divorce in Poland — A Socio-legal Study», *Acta Sociologica*, No. 10, 1966.

ραμένει ἀρκετά ἀσυνήθιστος, παρ' ὅλα αὐτά, τὰ σκόπιμα πειράματα εἶναι ἀρκετά συχνά, ἰδιαίτερα ὅταν τὸ δίκαιο χρησιμοποιοῖται ὡς ἓν ὄργανο διοικήσεως.

Ὅπως ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς ἐδῶ τῆς ἐργασίας πληροφορήθηκε στὴν Κίνα τὸ 1963,¹ σ' ἐκείνῃ τῇ χώρα ψηφίσθηκε ἓν δοκιμαστικὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο μὲ σκοπὸ τὴν παρατήρηση τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ νέου νομικοῦ θεσπίσματος, τὸν ἐλεγχὸ τοῦς, τὴ βελτίωση τοῦ δικαίου καὶ τὴν ἀπόδοσιν στὴν τελικὴ μορφὴ τοῦ δικαίου τῆς δεσμευτικῆς δυνάμεως τοῦ δικαίου τῆς πολιτείας.

Στὴν Πολωνία τὸ 1960 ἓνας νέος θεσμὸς γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, τὸ δικαστήριον τῶν ἐργαζομένων (The Workers' Courts), ἐτέθη σ' ἐφαρμογὴ (ἄρχισεν σὲ μιὰ ἐπαρχία καὶ ἀργότερα σταδιακὰ λειτούργησε σ' ὅλη τὴ χώρα).² Αὐτὰ τὰ δικαστήρια, ποὺ τὰ μέλη τοῦς ἐκλέγονται ἀπὸ τοὺς ἐργαζομένους ἀνάμεσα στοὺς συνδεδεμένους τοῦς, δὲν ἀκολουθοῦν μιὰ προδιαγραμμένη τυπικὴ διαδικασίαν, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦν κατ' ἐξοχὴν τὴν πείσιν τῆς «οἰονομικῆς κοινῆς γνώμης» μέσα στὴν ὁμάδα.

Ἡ ἰδέα πίσω ἀπ' αὐτὸ τὸ περιορισμένο, σχεδὸν φυσικὸ, πείραμα ἦταν νὰ κερδηθῇ ἐπαγγελματικὴ ἐμπειρία γι' αὐτὸν τὸν νέο θεσμὸ (ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ σοβιετικὸ πρότυπο θὰ μεγέθυνε τὰ ὄργανα τοῦ τυπικοῦ καὶ συγχρόνως τοῦ ἄτυπου ἐλέγχου τῆς συμπεριφορᾶς τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων, ἰδίως ἐκείνων ποὺ καταπατοῦν τὸν νόμον). Τὸ 1965 ἓνας νέος νόμος ψηφίσθηκε στὴν Πολωνίαν ποὺ ἔδινε τὴν ὑποστήριξιν τοῦ ἐπισήμου δικαίου στὰ δικαστήρια τῶν ἐργαζομένων.

Ἀξιοσημειωτὸ εἶναι ὅτι ἡ ἐπαγγελματικὴ πείρα τῶν δικαστῶν, τῶν δικηγόρων, τῶν εἰσαγγελεόντων, τῶν ἐπιτρόπων, τῶν νομοθετῶν στὰ χαμηλὰ στρώματα ἐλήφθη προσεκτικὰ ὑπ' ὄψιν. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ κοινωνιολογικὴ μελέτη, ποὺ παράλληλα ἔπρεπε νὰ γίνῃ, δὲν ἔγινε, προφανῶς διότι ἡ συνήθεια τῆς συσκέψεως μὲ ἐμπειροῦς τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν δὲν ἔχει ἀκόμη ἀναγνωρισθῇ ὡς πληρὴς νόμιμῃ διαδικασίαν.

Παρ' ὅλες ὁμως τίς περιορισμένες δυνατότητες, ἡ πειραματικὴ μέθοδος θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθῇ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ἐν ἰσχύϊ νόμου ἐξ αἰτίας τῆς δεσμευτικῆς ἀξίας τῆς ἰσότητος ἐνώπιον τοῦ νόμου. Πράγματι, αὐτὴ ἡ μέθοδος ἔχει μιὰ τεράστια δυνατότητα μὲ τὸ νὰ ἀποτολμῇ τὴν εἰσοδὸν στὴν πιὸ καίρια περιοχὴ τῶν νομικῶν ἐπιστημῶν: τὴν ἀνίχνευσιν τοῦ δεσμοῦ μεταξὺ νομικῶν ἀξιών ποὺ ἔχουν ἐκφρασθῇ ἢ ἐξωτερικευθῇ καὶ τῆς νομικῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ γνώση τῶν συνθηκῶν ποὺ κάνουν τοὺς δεσμοὺς ἀνάμεσα στὶς νομικὰς ἀξίας καὶ τὴ νομικὴ συμπεριφορὰ στερεοῦς ἢ χαλαροῦς εἶναι σχεδὸν ἄγνωστη.

1. Συνομιλία τὸ 1963 μὲ ἓνα ὑποδιευθυντὴ τοῦ νομοθετικοῦ τμήματος τῆς Κινεζικῆς Βουλῆς.

2. A. Podgórecki, «Worker Courts», *see Sociology of Law*, V. Albert (ed.), London, 1969.

ἡ μέθοδος τοῦ ἐρωτηματολογίου καὶ τῆς συνεντεύξεως

Ἡ μέθοδος τῆς συνεντεύξεως συνίσταται σὲ μιὰ κατευθυνόμενη συζήτηση σύμφωνα μὲ ἓν προκαθορισμένο σχέδιον νόμου ποὺ ἔχει σχεδιασθῇ γιὰ νὰ δώσῃ πληροφορίες γιὰ γεγονότα, γνώμες ἢ κρίσεις. Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἐπιτρέπει ὅχι μόνον μιὰ διαπροσωπικὴ ἐπαφὴ ἀνάμεσα στὸν συνεντευκτὴ καὶ τὸν ἐρωτώμενον, ἀλλὰ καὶ πρόσθετες σὲ βιάσας ἐρωτήσεις ἐπὶ ἐνὸς σημείου, δομημένες καὶ ζυγισμένες ἐπίσης παρέχει τὴ δυνατότητα ἐλέγχου τῆς περιστάσεως κατὰ τὴν ὁποία γίνονται οἱ δηλώσεις. Ἐπὶ πλέον, ἡ συζήτηση ἐπιτρέπει σὲ κάποιον νὰ ἐκτιμῇ μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ ὁ ἐρωτώμενος σχετίζεται μὲ τὸ πρόβλημα γιὰ τὸ ὁποῖο ἐρωτᾶται. Τέλος, βοηθαίει στὴν κατανόησιν νέων προβλημάτων ποὺ ἴσως εἶχαν περάσει ἀπατηρήματα καὶ στὴ συμπλήρωσιν τοῦ σχεδίου νόμου κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ἐρευνας. Τὸ ἐρωτηματολόγιον εἶναι μιὰ μέθοδος πολλὴ λιγώτερον πολὺμορφη. Στήριζεται βασικά σὲ «κλειστές» ἐρωτήσεις καὶ προσφέρει ἓνα κατὰλοιφὴν ἐτοιμῶν, ἐναλλακτικῶν ἀπαντήσεων, ποὺ εὐκόλως συγκρίνονται.

Ἡ μέθοδος τῆς κοινῆς γνώμης θεωρεῖται μερικὲς φορὲς χωριστὴ ἐξ αἰτίας τῆς ὑποτιθέμενης σημασίας τῆς ἐρωτήσεως ποὺ ἐρευνοῦμε ἂν καὶ ἀπὸ μιὰ αὐστηρὰ μεθοδολογικὴ ἀποψη εἶναι συνεντεύξις, ἐρωτηματολόγιον ἢ συνδυασμὸς τῶν δύο. Οἱ μέθοδοι αὐτὲς μποροῦν νὰ ἐφαρμοσθοῦν πᾶν ἀπ' ὅλα στὴν μελέτῃ νομικῶν διαθέσεων καὶ στὴν καλούμενη νομικὴ ἐνημερότητα μιᾶς κοινωνίας. Γνωρίζουμε ὅτι τὸ δεσμευτικὸ δίκαιο δὲν εἶναι πάντοτε γνωστὸ στὶς λεπτομέρειας τοῦ ἀπὸ ὅλους καὶ δὲν γίνεταί ἀποδεκτὸ ἀπὸ ὁλόκληρην τὴν κοινωνίαν. Γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι τὸ ἐπίσημον δίκαιο μπορεῖ μερικὲς φορὲς νὰ βρίσκειται σὲ σύγκρουσιν μὲ τὸ νομικὸ συναίσθημα μιᾶς κοινωνίας ἢ ὁμάδων αὐτῆς. Αὐτὰ τὰ φαινόμενα εἶχαν μέχρι πρόσφατα ἐρευνηθῇ σχετικὰ λίγην καὶ ὑπάρχει μιὰ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ πληρωθῇ αὐτὸ τὸ κενὸ τῆς γνώσεώς μας.

Οἱ μέθοδοι αὐτὲς φαίνεται ὅτι εἶναι πολλὴ χρήσιμες γιὰ τὴ μελέτη τοῦ προβλήματος τῆς παραδοχῆς τοῦ νόμου, ἰδίως ἂν διαχωρίσουμε τρία τοιαῦτα χροστὰ ἐπιπεδα παραδοχῆς τοῦ νόμου καὶ τῶν βασικῶν ἠθικῶν κανόνων: 1) Ἐπιφανειακὴ ἀποδοχὴ (ἐντελὴς ἐπιφανειακὴ ὑποστήριξις ὁρισμένων ἀξιών ποὺ πολλὰς φορὲς ἐκτρέπονται γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν κοινωνικὰς προσδοκίας. 2) Ἐσωτερικὴ ἀποδοχὴ (δέσμευσιν ἀπὸ ἐσωτερικὰς ἀξίας ποὺ πολλὰς φορὲς δὲν ἔχουν ἐκφρασθῇ ἐξωτερικὰ, π.χ. σὲ περιπτώσεις ὅπου οἱ ἀξίες θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἀποκλίνουν ἢ ὅπου ὑπάρχει μιὰ δέσμευσιν ἀπὸ ἀξίας ποὺ δὲν εἶναι τόσο ἰσχυρὰ γιὰ νὰ εἶναι ὁ φορέας ἀντίστοιχης συμπεριφορᾶς). 3) Συμπεριφορὰ ποὺ εἶναι συνεπὴς πρὸς τὶς ἀξίας.³

3. Z. Sufin, *Kultura Pracy*, Warszawa, 1968, 172.

Ἡ μέθοδος τοῦ ἐρωτηματολογίου καὶ τῆς συνεντεύξεως γιὰ τὸν δικηγόρο μὲ ἐκπαίδευση στὸν κανονιστικὸ τρόπο σκέψεως εἶναι παράδοξη. Γι' αὐτὸν ὁ νόμος ποὺ ψηφίσθηκε νόμιμα ἱσχύει καὶ ἔχει δεσμευτικὴ δύναμη· ἂν δὲν ἔχη νόμιμα ἐκδοθῇ δὲν ἔχει δεσμευτικὴ δύναμη. Γιὰ τὸν δικηγόρο αὐτὸν ἡ μόνη σχετικὴ ἐρώτηση εἶναι: ὁ ἐξεταζόμενος νόμος εἶναι ὑποχρεωτικός ἢ ὄχι;

Ἔτσι ἡ σημερινὴ παραλλαγὴ τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης σχεδὸν δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὰ πραγματικὰ κοινωνικο-νομικά, ὥς ἀφῆσουμε κατὰ μέρος τὰ κανονιστικά, προβλήματα. Γιὰ τὸν δικηγόρο ποὺ ἔχει ἐκπαιδευθῇ στὸν κανονιστικὸ τρόπο σκέψεως ὁ ἐπίσημος δεσμευτικὸς νόμος πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸς καὶ γιὰ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸς πρέπει νὰ εἶναι σεβαστός. Ἄν ὁ νόμος δὲν γίνῃ ἀποδεκτὸς καὶ παραβιάζεται, ὁ παραβάτης νὰ τιμωρῆται. Αὐτὸ δὲν εἶναι μόνο τόσο ἀπλὸ γιὰ νὰ εἶναι ἀληθινὸ, εἶναι ἐπίσης πολὺ ἀπλὸ γιὰ νὰ εἶναι ἓνα λειτουργικὸ μοντέλο.

Τὸ μέγεθος τῆς παραδοχῆς τοῦ νόμου, ἡ σχέση ἀνάμεσα στοὺς νομικοὺς κανόνες καὶ τὶς ἠθικὲς ἀξίες, ἐκλογικεῖσθε ὑπὲρ καὶ ἐναντίον τοῦ νόμου, ἀρκετὰ ἀόρατοι παράγοντες, ὅπως π.χ. κύριες ἢ δευτερεύουσες διαθέσεις, ἀτομικοὶ ἢ κοινωνικοὶ ἠθικοὶ προσανατολισμοί, κατευθύνσεις διαμόρφων, κάνουν τὴν κατάστασι πρὸς περίπλοκη ἀπὸ ὅτι περιγράφεται ἀπὸ τὴ σημερινὴ Νομικὴ Ἐπιστήμη. Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν παραδοσιακῶν μεθόδων ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴ Νομικὴ Ἐπιστήμη εἶναι μερικῶς υπεύθυνος γιὰ τὴ στενοκέφαλή ἄποψη.

Οἱ μέθοδοι τῆς συνεντεύξεως καὶ τοῦ ἐρωτηματολογίου, ὅταν χρησιμοποιοῦνται ἀποτελεσματικά, μποροῦν νὰ ἐπιτύχουν μιά πρὸς μεγάλη ἀναγνώρισι τῶν πολλῶν διακλαδώσεων τοῦ δεδομένου νομικοῦ συστήματος. Μποροῦν ἐπίσης νὰ ρίξουν φῶς στὴν μοναδικότητα κάθε νομικοῦ συστήματος. Ὡς ἓνα σημεῖο, θὰ μπορούσαν νὰ ἐρευνήσουν τὸ πρὸς κρίσιμο πρόβλημα τῶν κοινωνικο-νομικῶν μελετῶν: δηλαδὴ τὸν δεσμό ἀνάμεσα στὶς ἐκφρασθεῖσες ἀξίες καὶ τὶς ἄλλες τῆς πραγματικῆς συμπεριφορῆς ποὺ ἀναφέρεται στοὺς νομικοὺς κανόνες. Παρ' ὅλα αὐτὰ, γιὰ νὰ μελετήσῃ κανένας αὐτὸ τὸ εἰδικὸ πρόβλημα, ἄλλες μέθοδοι πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν βασικὰ ἐργαλεῖα ἐρευνας.

ἡ συγκριτικὴ μέθοδος

Ἡ συγκριτικὴ μέθοδος θὰ μπορούσε νὰ λάβῃ ὅτ' ὅση μερικὸς τύπος, ἐπιταγὴς ἢ κανόνες ποὺ ὑπάρχουν σ' ἓνα λογικὸ σύστημα καὶ νὰ συγκρίνῃ αὐτὰ μὲ ὅμοια στοιχεῖα σ' ἄλλα νομικά συστήματα. Οἱ πιθανὲς ὁμοιότητες τῶν τύπων, στὰ διάφορα συστήματα, οἱ λίγο-πολὺ βασικὲς ἀντιφάσεις ἀνάμεσά τους θὰ μπορούσαν νὰ δηγήσουν σὲ μιά μεγάλη θεώρησι. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ θεωρήσεις θὰ μείνουν ὥς ἔχουν, ἐκτός ἂν τὰ κοινωνικά ὑπόβαθρα τῶν νομικῶν

συστημάτων συγκριθοῦν καὶ ἡ μοναδικότητα τῶν ἐξεταζομένων συστημάτων ληφθῇ ὑπ' ὄψη. Παρ' ὅλα αὐτὰ, μέχρι πρόσφατα ἡ συγκριτικὴ μέθοδος ἡσυχολεῖτο μόνον μὲ συγκρίσεις ὀρισμένων στοιχείων ἐνὸς νομικοῦ συστήματος μὲ ὀρισμένα στοιχεία ἐνὸς ἄλλου νομικοῦ συστήματος. Εἶναι φανερό ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος τῆς παραδοσιακῆς μεθόδου εἶναι πολὺ περιορισμένος.

Ἄν ἡ συγκριτικὴ μέθοδος μελέτης τῶν νομικῶν τύπων καὶ συστημάτων πρόκειται νὰ περιλάβῃ μελέτες τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, τότε ἡ μέθοδος πρέπει νὰ ἐρευνᾷ τὶς ἀξίες καὶ τὶς διαθέσεις ποὺ ἐμμένουν πίσω ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τύπους καὶ τὰ νομικά συστήματα. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ποιά εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴν εἰδικὴ μέθοδο καὶ τὴ μέθοδο τοῦ ἐρωτηματολογίου καὶ τῆς συνεντεύξεως; Ἀπὸ μιά μεθοδολογικὴ ἄποψι ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι βασική. Ἡ συγκριτικὴ μέθοδος διακρίνεται ἀπὸ ἄλλες μεθόδους ἐξ αἰτίας τοῦ πρακτικοῦ τῆς ἐνδιαφέροντος. Συγκριτικὲς μελέτες ἐνὸς a priori συγκεντρωτικοῦ εἶδους μποροῦν ν' ἀντιταθοῦν στὶς τηματικές.

Ἡ a priori συγκεντρωτικὴ μελέτη συνίσταται στὴν υἱοθέτησι, ἀπὸ πρῖν, μερικῶν ἐρευνητικῶν ἐννοιῶν. Τὸ ἀπόθεμα τῶν γνώσεων ποὺ ἀποκτήθηκαν μέχρι στιγμῆς ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν συστημάτων ποὺ θὰ μελετηθοῦν μὲ τὴ συγκριτικὴ μέθοδο καὶ γιὰ τὴν προσεραμογὴ, μὲ βῆσι γενικὲς a priori ὑποθέσεις, τῶν λεπτομερειακῶν ὑποθέσεων ποὺ πρέπει νὰ ἐπαληθευθοῦν στὰ δεδομένα κοινωνικά συστήματα. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος μελέτης ἐνέχει ἓνα σημαντικὸ κίνδυνον λάθους. Δηλαδὴ, οἱ μελέτες αὐτὲς μποροῦν νὰ ἀποδείξουν ὅτι τὰ ἐξεταζόμενα κοινωνικά συστήματα δὲν εἶναι συγκρίσιμα μὲ βάση τὶς ὑποθέσεις ποὺ γενικά ἔχουν υἱοθετηθῇ· ποικίλοι πρόσθετοι παράγοντες ποὺ παρελiefθησαν στὰ ἀρχικά στάδια τῆς ἐρευνας παίζουν ἓνα βασικὸ ρόλο, καὶ ἡ ἐρευνα ποὺ ἔχει κιόλας πραγματοποιηθῇ ἢ οἱ ὑποθέσεις ποὺ ἔχουν μορφοποιηθῇ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν κατανόησι αὐτῶν τῶν παραγόντων. Ἀκόμη, μπορεῖ νὰ ἀποδεχθῇ ὅτι διάφορες ὁργανωτικὲς σκέψεις εἶναι στὴν πραγματικότητα μεθοδολογικά προβλήματα ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ ὑπερπηδηθοῦν. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐπιδιώξεων ποὺ βασίζονται στὶς a priori ἐννοιες εἶναι γενικά καὶ δὲν ἀποδίδουν ἱκανοποιητικῶς ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνάλυσι τῶν σχετικῶν κοινωνικῶν συστημάτων.

Αὐτὲς οἱ μεθοδολογικὲς δυσκολίες μποροῦν νὰ πολλαπλασιασθοῦν μὲ ἓνα πρόσθετο σημαντικό παράγοντα. Μέχρι στιγμῆς, καμιά εὐθεῖα ἀπάντησι δὲν ἔχει δοθῇ στὴν ἐρώτησι ἂν καὶ κατὰ πόσο οἱ συγκριτικὲς μελέτες (ἀνεξάρτητες ἀπὸ ἐκείνες ποὺ χρησιμοποιοῦν συγκριτικὲς ὁμάδες ἐλέγχου, πέρα ἀπὸ κατάλληλη ἀνίχνευσι) περιλαμβάνουν ἐρωτή-

σεις ἀνάμεσα στὰ διάφορα κοινωνικά συστήματα πού καθορίσθηκαν ἀπὸ διαφορὰς ἐθνότητες. Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ πιθανότητα ἐκτελέσεως συγκριτικῶν μελετῶν διαφόρων συστημάτων καὶ συγκρίσεως τῶν ἀποτελεσμάτων μὲ ἐκεῖνα τῶν ἑρευνῶν τῶν ὑποσυστημάτων. Ἐτσι, ἡ ἔρευνα γιὰ τὴ λειτουργία διαφόρων νομικῶν συστημάτων θὰ μπορούσε νὰ συγκριθῇ μὲ τὴν ἐργασία διαφόρων φίλο-καὶ ἀντι-νομίμων πολιτισμικῶν ὑποσυστημάτων πὺλ λειτουργοῦν ἐντὸς τοῦ πλέγματος ἐνὸς δεδομένου κοινωνικοῦ συστήματος. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὶς συγκριτικὰς μελέτες δὲν ὑπάρχει τέλος τῶν μεθοδολογικῶν δυσκολιῶν διότι, κατὰ τὴ μελέτη τῶν διαφόρων κοινωνικῶν συστημάτων, μπορεῖ νὰ παίρνωνται σὰν ἐξαρτημένες μεταβλητὲς (δηλαδὴ ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα πού ἐπηρεάζονται ἀπὸ ἄλλους παράγοντες) ὁμοιογενεῖς ἢ ἑτερογενεῖς ἐξαρτημένες μεταβλητὲς. Τὸ νομικὸ σύστημα εἶναι μιά ὁμοιογενὴς μεταβλητὴ, διότι κατὰ κανόνα ἓνα ὁρισμένο κοινωνικὸ σύστημα δημιουργεῖ τὸ κατάλληλόν του τυπικὸ σύστημα, δηλαδὴ τὸ νομικόν. Συγχρόνως τὰ ἀνάλογα κοινωνικά συστήματα (ὅπως τὰ ἔθνη) δημιουργοῦν τὸν εἰδικὸ ἐθνικὸ χαρακτηριστῆρα, μοναδικὸ στὴ σύνθεσιν τῶν εἰδικῶν του χαρακτηριστικῶν πού ἔχουν διαμορφωθῇ ἀπὸ ἱστορικοὺς, παραδοσιακοὺς, κοινωνικοὺς, πολιτικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς παράγοντες.

Συγκριτικὰς μελέτες τέτοιων παραγόντων, ὅπως ἡ οἰκογένεια, ἡ ἐργασία, ἡ τοπικὴ ἐξουσία καὶ ὁ χρόνος τῆς σχολῆς, δὲν βρίσκονται σὲ μιὰ θέσιν—ἀπὸ μιά μεθοδολογικὴ ἄποψη—ἐξ ἰσού πλεονεκτικὴ μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ ἔρευνα γιὰ τὸ δίκαιο. Ἐτσι, π.χ., τὰ πρότυπα τῆς οἰκογενείας σηματοδοτοῦνται διαφορετικὰ κάτω ἀπὸ ποικίλα κοινωνικά συστήματα. Αὐτὸ ὀφείλεται ὅχι μόνον στὴ διαφορὰ τῶν συστημάτων μέσα στὰ ὁποῖα μιά οἰκογένεια λειτουργεῖ, ἀλλὰ ἐπίσης σ' ἓνα ἀριθμὸ πρόσθετων παραγόντων ὅπως οἱ οἰκονομικὲς, κοινωνικὲς, δημογραφικὲς, καὶ ἄλλες καταστάσεις.

Ἐδὼ πρέπει νὰ ἀναφερθῇ ἡ συγκριτικὴ θεωρητικὴ καὶ διαγνωστικὴ ἔρευνα. Ὁ πρῶτος τύπος σκοπεύει νὰ καθορίσῃ τὴν ἀνομοιότητα τῶν διαφορῶν χαρακτηριστικῶν, ὅπως π.χ. οἱ οἰκογένειες, οἱ τρόποι χρησιμοποίησεως τοῦ ἐλευθέρου χρόνου, ὁ ρόλος τῆς τοπικῆς ἐξουσίας μέσα στὶς διαφορὰς κοινωνίες, κτλ. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτὰ, δὲν ἀποφασίζεται τίποτε ἄλλο· ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνεται ὅτι κάτω ἀπὸ ἓνα ὁρισμένο κοινωνικὸν σύστημα ὑπάρχουν μονογαμικὲς οἰκογένειες, ἐνὼ κάτω ἀπὸ ἓνα διαφορετικὸν σύστημα, οἱ πολυγαμικὲς οἰκογένειες κυριαρχοῦν.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ συγκριτικὴ διαγνωστικὴ καὶ τὴ θεωρητικὴ ἔρευνα συνίσταται στὸ ὅτι ἡ τελευταία περικλείει—ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαμόρφωσιν διαγνωστικῶν προτάσεων ὅπως αὐτὲς πού ἀναφέρθηκαν—μιά προσπάθειαν νὰ ἐπαληθευθοῦν ὁριστικὲς ἀλληλοσυσχετίσεις. Ὅπως ἔχει καταδειχθῇ, ἐπαλήθευση τῶν θεωρητικῶν συσχετίσεων διαφόρου βα-

θμοῦ εἶναι πιθανὴ μόνον ὅταν οἱ ἐξεταζόμενες μεταβλητὲς εἶναι ὁμοιογενεῖς φύσεως. Καὶ ἀφοῦ τὸ νομικὸν σύστημα καὶ τὰ στοιχεῖα του χαρακτηρίζονται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ὁμοιογένειαν, πού εἶναι ἀναπόφευκτὴ στὴ συγκριτικὴ θεωρητικὴ ἔρευνα, οἱ συγκριτικὲς μελέτες τῶν νομικῶν συστημάτων εἶναι ἰδιαίτερα πολὺτιμες, ὅπως ἐκεῖνες πού ὅχι μόνον εἶναι σὲ θέσιν νὰ προμηθεύσουν διαγνωστικὰ δεδομένα, ἀλλὰ ἐπίσης νὰ διατυπώσουν κατάλληλες ὑποθέσεις πού ἀναφέρονται σὲ γενικὲς κανονικότητες.

Ὁ τμηματικὸς τύπος ἔρευνας τείνει νὰ ἀποφύγῃ τοὺς περιορισμοὺς μῆς *a priori*, συγκεντρωτικοῦ τύπου ἔρευνας. Ἐτσι ἡ ἔρευνα τοῦ τύπου αὐτοῦ πού ἐπωφελεῖται καὶ καθοδηγεῖται ἀπὸ προγενέστερες μελέτες χρησιμοποιοῖ μιά μέθοδον πού ἔχει δύο φάσεις.

Στὴν πρώτη φάσιν οἱ μελέτες ἀναλύουν τὴν ἐφαρμογὴ εἰδικῶν νομικῶν ἐννοιῶν σὲ σχέση πρὸς τὰ ὑπόβαθρα τῶν ἰδικῶν τους κοινωνικῶν συστημάτων. Σ' αὐτὸ τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ἡ προσοχὴ συγκεντρώνεται στὰ ἀκόλουθα θέματα: ἀνάλυση ὁμοίων ἐργασιῶν διαφόρων νομικῶν ἐννοιῶν κάτω ἀπὸ παρόμοια κοινωνικά συστήματα· ἀνάλυση πιθανῶν περιπτώσεων ὁμοίων λειτουργιῶν διαφόρων νομικῶν ἐννοιῶν κάτω ἀπὸ διάφορα κοινωνικά συστήματα. Ἡ πείρα πού ἔχει ἀποκτηθῇ ἀπὸ τὸ πρῶτον στάδιον συντελεῖ στὴν προπαρασκευὴ κοινῶν συνθετικῶν ἐρευνητικῶν ὀργάνων (ἐρωτηματολογίων, μῆς εἰδικῆς ὁμάδας διαδικασιῶν πού χρησιμοποιοῦν συμπληρωματικὰς στατιστικὰς τεχνικὰς, τρόπων κωδικοποιήσεως τῶν δεδομένων, κτλ.) πού θὰ ἐπιτρέψουν τὴν προπαρασκευὴν γιὰ τὸ δεύτερον ἐπίπεδον.

Στὸ δεύτερον ἐπίπεδον ἔρευνας, διάφορα νομικά συστήματα μποροῦν νὰ συγκριθοῦν κατὰ ἓνα μεθοδολογικὸν τρόπον πού λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὸν εἰδικὸν του χαρακτήρα (προερχόμενον π.χ. ἀπὸ ἱστορικὴν παραδοσιακὴν κατάστασιν), τὴν κοινότητά τους μὲ ἄλλους (πού ὀφείλεται π.χ. στοὺς πολιτικοὺς δεσμοὺς μὲ τὰ σοσιαλιστικὰ κράτη) ἢ τὴν πιθανὴν κοινότητα τῶν νομικῶν ἐννοιῶν ἢ νομικῶν τύπων—ὑπερτάτων στὰ ἀντίστοιχα κοινωνικά συστήματα. (Μπορεῖ νὰ μὴν ὑπάρχῃ τέτοια κοινωνία ἐκτὸς ἀπ' αὐτὴν σέ ζητήματα μικρότερης κοινωνικῆς σπουδαιότητος, ὅπως ἡ ἀπαγόρευσις τῆς αἰμομιξίας, ἢν καὶ μερικὲς ἐνοποιούσες τάσεις πού ὑπάρχουν σὲ τέτοιες κοινωνίες πρέπει νὰ παρατηροῦνται, ὅπως π.χ. ἡ διακήρυξις τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου.)

Γιὰ νὰ γίνῃ πὺλ κατανοητὸ τὸ θέμα, θὰ ἀποδειχθῇ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς ὅτι ἡ μέθοδος αὐτὴ ἔχει χρησιμεύσει. Στὴ συνέχεια θὰ δοθοῦν μερικὲς ὑποθέσεις πού προσπαθοῦν νὰ γενικεύσουν τὰ εὐρήματα ἀπὸ μελέτες πού ἐγιναν στὴν Πολωνίαν¹, Δανίαν².

1. A. Podgórecki, J. Karczewski, J. Kwasniewski, M. Kos, *Podgląd Społeczeństwa Polskiego na Moralność i Prawo*, Ksiądzka i Wiedza, Warszawa, 1971.

2. B. Kutichinsky, *Knowledge and Attitudes Regarding Law and Law Breaking*, Washington, 1972 (mimeo).

Ἑλλανδία καὶ Βέλγιο,¹ Φινλανδία,² καὶ Δυτικὴ Γερμανία.³

1) Οἱ ἐλεγκτὲς τοῦ νόμου (ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ πράκτορες τῶν κοινωνικῶν καὶ νομικῶν συστημάτων ποῦ θεωροῦνται ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴ θέση τους, ἐφαρμόζουν τὸν νόμο) εἶναι πῶς ἀνεκτικοὶ στὶς παραβάσεις τῶν βασικῶν κοινωνικῶν κανόνων συνυπάρξεως (τῶν βασικῶν τύπων ποῦ ἰσχύουν στὶς μικρὲς κοινωνικὲς ὁμάδες) ἀπὸ τὸν μέσο ὅρο τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἔτσι, δικαστὲς στὴν Πολωνία καὶ τὴ Φινλανδία καὶ οἰκονομικοὶ ἐπιθεωρητὲς στὴν Ὑλλανδία γενικὰ ἐπιδεικνύουν πῶς μεγάλη στὸ νὰ καταδικάζουν τὴν παράβαση τῶν βασικῶν κοινωνικῶν τύπων ἀπὸ ὅ,τι τοὺ κοινοῦ. Ἰσως ἀναγνωρίζουν πὺς καλὰ τὴν ἀπατηλὴ φύση τῆς ἀκραιφνείας ὡς μέσου κοινωνικῆς λειτουργίας.

2) Ὁ μέσος ἄνθρωπος καταδικάζει τὴν παράβαση τῶν βασικῶν κανόνων συνυπάρξεως σὲ βαθμὸ κάπως πῶς μεγάλο ἀπὸ ὅ,τι οἱ ὑπότροποι ἐγκληματίες.⁴

Δεδομένα ἀπὸ τὴ Δανία καὶ τὴν Πολωνία ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴν ὑπόθεση. Αὐτὴ ἡ καταδίκη ἀντανακλᾷ ἀξίες ποῦ ἐκφράζουν νόμιμες ἀξίες ἀλλὰ καὶ ποῦ εἶναι νόμιμες ἀξίες. Ἀλλὰ δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη οἱ ἀξίες ποῦ εἶναι φορεῖς τῆς συμπεριφοράς.

3) Οἱ ἐλεγκτὲς τοῦ νόμου πάντοτε καταδικάζουν παραβάσεις κανόνων ποῦ ἀναφέρονται σὲ διοικητικὲς καὶ διαδικασιακὲς ὑποθέσεις περισσότερο ἀπὸ τὸν μέσο πληθυσμὸ. Οἱ παραβάσεις τοῦ νόμου εἶναι πάντοτε πῶς ἀνεκτικοὶ σ' αὐτὰ τὰ θέματα.

Δεδομένα ἀπὸ τὴ Δανία καὶ τὴν Ὑλλανδία ὑποστηρίζουν αὐτὴν τὴν θέση. Ἡ πῶς ἰσχυρὴ καταδίκη τῶν παραβάσεων τῆς διαδικασίας συνδέεται πιθανὸν μὲ ἐπαγγελματικὲς προκαταλήψεις τῶν ἐλεγκτῶν τοῦ νόμου (ἢ προηγούμενη ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς μελέτες στὴ Δανία καὶ Πολωνία καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ Ἀμερικὴ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴν ἀπουσία ἐνὸς καθαροῦ διαχωρισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς βασικοὺς κανόνες συνυπάρξεως καὶ στοὺς κανόνες τῆς διαδικασίας).

1. J. Van Houtte, P. Vinke, *Attitudes Governing the Acceptance of Legislation among Various Population Groups* (mimeo), Nordwijk, 1972.

2. K. Mäkelä, «Public Sense of Justice and Judicial Practice», *Acta Sociologica*, No. 10, Copenhagen, 1966.

3. W. Kaupen, *Knowledge and Opinion of Law and Legal Institutions*, Köln, 1970 (mimeo).

4. Δεδομένα ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ καὶ τὴν Ἑλλάδα (W. Reckless and A. Mylonas) δὲν ὑποστηρίζουν αὐτὴν τὴ γενικοποίηση (σύμφωνα μὲ αὐτὲς τὶς μελέτες ἡ διαφορὰ εἶναι ἀρκετὰ οὐσιώδης). Ἐν τούτοις αὐτὴ ἡ μελέτη ἐξήτασε τὸ πρόβλημα ἀπὸ διαφορετικὴ γωνία: ἡ μελέτη ἀνίχνευσε κυρίως τίς στάσεις (διαθέσεις) γιὰ τίς κυρώσεις καὶ τοὺς παράγοντες τῶν κυρώσεων. Αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν ἀσυμφωνία τῶν εὐρημάτων. A. D. Mylonas, W. C. Reckless, «Attitudes toward Law Enforcement in Greece and the United States», ἐν *Journal of Research in Crime and Delinquency*, Janug 1968.

4) Ἡ νόμιμη καταδίκη προκαλεῖ τὴν ἠθικὴ καταδίκη.

Δεδομένα ἀπὸ τὴν Πολωνία (ποῦ ὑποστηρίζονται καὶ ἀπὸ τὴν Ὑλλανδία, ὅχι ὁμως καὶ ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Γερμανία) ἐνισχύουν αὐτὴν τὴν θέση. Ἡ νόμιμη καταδίκη τῆς συμπεριφοράς κατὰ τὴν παράβαση τῶν κανόνων τῆς διαδικασίας ἔχει σὺν ἀντίδραση τὴν νιοθέτηση αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν τύπων συμπεριφοράς· αὐτὸ ἐπίσης ἐφαρμόζεται στὴν περίπτωση τῆς ἠθικῆς καταδίκης. Φαίνεται ὅτι εἶναι μιά «δευτερεύουσα καταδίκη», δηλαδὴ δὲν συνδέεται κατ' εὐθεῖαν μὲ τὴ συμπεριφορά μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται, ἀλλὰ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ νόμιμη τάξη καὶ ἡ δομὴ τῆς ἔχουν ἀποδιοργανωθῇ.

5) Ὅσο ὑψηλότερο εἶναι τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῶν ἐρωτωμένων, τόσο ἰσχυρότερη εἶναι ἡ τάση γιὰ ἀνοχὴ καὶ ἡ συμπάθεια γιὰ ἐπανεκπαίδευση σὺν μὴ ἀναγνωρισμένη βασικὴ λειτουργία τιμωρίων.

Ἡ ὑψηλότερη σχετικὰ ἐκπαίδευση (καὶ ἐπίσης ἡ σχετικὰ ὑψηλότερη κοινωνικὴ θέση) φαίνεται ὅτι συνδέεται μὲ μιά πῶς ἐπικεικὴ στάση πρὸς ὅλες τίς παραβάσεις τῶν βασικῶν κανόνων τῆς κοινωνικῆς συνυπάρξεως. Δεδομένα ἀπὸ τὰ Σκανδιναβικὰ κράτη καὶ ἀπὸ τὴν Πολωνία ἐπιβεβαιώνουν αὐτὸ τὸ γενικὸ συμπέρασμα. Καὶ ἀκόμη, οἱ καλύτερα ἐκπαιδευμένοι ἔχουν μιά σαφὴ τάση νὰ δέχονται, σὺν ἐκλογικῇ τῇ γιὰ τίς ποινικὲς κυρώσεις, τὴν ἐπανεκπαίδευση παρὰ τὴν ἀπομόνωση, τὴν προληπτικὴ σύλληψη, παρὰ τὴν ἀντεκδίκηση.

Τὰ εὐρήματα ποῦ ἀνεφέρθησαν πρὲς νὰ θεωροῦνται στὸ παρὸν στάδιο τῆς ἐμπειρικῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου σὺν δοκιμαστικὰ καὶ προκαταρκτικὰ. Πρέπει νὰ μελετηθοῦν περισσότερο. Παρ' ὅλα αὐτὰ προσφέρουν μιά ἐμπειρικὴ ἀφετηρία.

Βασικὰ προβλήματα τῆς κοινωνιολογίας τοῦ δικαίου

Μὲ τέτοιο «ὀπλοστάσιο» μεθόδων διαθέσιμο τώρα γιὰ τὴ μελέτη τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου, τί εἶδος προβλημάτων πρέπει νὰ θεωρηθῇ σὺν στόχος γιὰ πιθανὲς ἔρευνες; Ὑπάρχουν τρεῖς τουλάχιστον περιοχὲς «ἀντανακλάσεως» καὶ ἀνιχνεύσεως ποῦ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὺν τὸ κύριο πεδίο τῶν κοινωνικο-νομικῶν μελετῶν.

1. Ἐρατῆσεις ποῦ ἔχουν συσσωρευθῇ ἀπὸ μιά θεωρητικὴ κληρονομία.
2. Προβλήματα ποῦ ἀναφέρονται στὴν ἀποτελεσματικὴ τὴν δικαίου.
3. Προβλήματα ποῦ ἀναφέρονται στὰ νομοθετικὰ καθήκοντα.

Τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο πρόβλημα ἀνήκουν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ θεωρητικοῦ συλλογισμοῦ ποῦ περιγράφει ὡς κοινωνικὴ λειτουργικὴ διὰ μέσου τοῦ δικαίου ἡ τῆς ἐννόμου πολιτικῆς. Προβλήματα ποῦ συνδέονται μὲ τὴ θεωρητικὴ κληρονομία εἶναι

τὰ πῶς σύνθετα. Δημιουργοὺν ἓνα ἀπόθεμα ἐκλεκτικῆς συνθέσεως ἐρωτήσεων μὴ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, σοβαρῶν προβλημάτων, ἰδεῶν πὺν πρέπει νὰ μεταφράζωνται σὲ μιὰ λειτουργικὴ καὶ ἐμπειρικὴ γλῶσσα· ἔννοιες πὺν πρέπει νὰ ἀπορρίπτονται σὰν πολὺ ἀφηρημένες γιὰ τὴν ἔρευνα· ἔννοιες πὺν ἐκφράζων ἀξίες καὶ, τελικὰ, λογικὲς προτάσεις πὺν ἀπολαβαίνων τὴ νομιμότητα ἐνὸς μακροῦ παρελθόντος, ἀλλὰ εἶναι μιὰ σημασιολογικὴ ποικιλία. Ἐνας κατάλογος αὐτῶν τῶν προβλημάτων θὰ περιέκλειε: νομικοὺς τύπους, ἠθικοὺς τύπους, νομιμότητα, τὸ φυσικὸ δίκαιο, τὸ ἐπίσημο δίκαιο, τὴν Πολιτείαν, τὴν δικαιοσύνην, τὴν ὁρθότητα, τίς νομικὲς κυρώσεις, στοιχεῖα κοινωνικοῦ ἐλέγχου, τὴν συμμόρφωση, τὴν ἀπόκλιση, τὸ γόητρο τοῦ δικαίου, τὰ ἠθικὰ συστήματα, τὰ νομικὰ συστήματα, τὴ νομικὴ λογικὴ.

Ὅλα αὐτὰ τὰ προβλήματα ἔπρεπε, ἔπειτα ἀπὸ προσεκτικὴ ἐννοιολογικὴ ἀνάλυση, νὰ μεταφράζωνται στὴ λειτουργικὴ καὶ ἐμπειρικὴ γλῶσσα, ἀποτιμωμένη ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ὑπάρχουσας γνώσεως, καὶ νὰ προετοιμάζωνται, ἐὰν εἶναι ἀναγκαῖο, γιὰ ἐμπειρικὴ διεπιστημονικὴ δοκιμὴ.

Αὐτὴ ἡ πρόοδος ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο στὸ ἐμπειρικὸ πεδίο τοῦ συλλογισμοῦ στὴ Νομικὴ Ἐπιστὴμην καὶ τὴν Κοινωνιολογίαν τοῦ Δικαίου ὁδηγεῖ σὲ πρόσθετα μετα-προβλήματα. Ἄν τὸ καλοῦμεν ἐπίσημο (ἢ θετικὸ) δίκαιο εἶναι ἓνα θέμα περιορισμένο γιὰ τὴ διατύπωση καταλλήλων θεωριῶν (γιατὶ αὐτὴ ἡ ἔννοια παραλείπει τὸ ἐνστικτώδες, ζωντανὸ δίκαιο) καὶ ἂν ἡ ἔγκληματολογία δὲν φαίνεται νὰ εἶναι μιὰ ἀρκετὰ ἀξιόπιστη βάση γιὰ κατάλληλες θεωρίες (γιατὶ τὸ πεδίο τῆς Ἐγκληματολογίας καθορίζεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγκληματολογικοῦ δικαίου πὺν ἀλλάζει συνέχεια), τότε ἴσως ἡ θεωρητικὴ κατανόηση τῆς Νομικῆς Ἐπιστῆμης, τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Ἐγκληματολογίας πρέπει νὰ ἀνασχηματισθῇ. Τότε ἡ Κοινωνιολογία τῆς συμμορφώσεως καὶ τῆς ἀποκλίσεως θὰ ἐθεωρεῖτο ὅτι εἶναι τὸ κατάλληλο θέμα γιὰ κατάλληλες θεωρίες, ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἀποψη, ἐνῶ ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἢ ἡ Ἐγκληματολογία θὰ μπορούσαν νὰ περιορίζωνται στὸ περιεχόμενο τοῦ νόμου πὺν μπορεῖ ν' ἀλλάξη πεδίο δράσεως. Ἡ Νομικὴ Ἐπιστὴμη θὰ μπορούσε τότε νὰ παύσῃ τὸν ρόλο μιᾶς ἀποθήκης ἑτερογενῶν προβλημάτων πὺν εἶναι συσσωρευμένα λόγῳ πολλῶν αἰτιῶν· μερικὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ σημαντικὰ καὶ περιμένουν θεωρητικὴ κάθαρση.

Στὶς ἐρωτήσεις πὺν ἀναφέρονται στὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ δικαίου δὲν εἶναι εἰκόλο νὰ δοθῇ ἀπάντηση. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὑπάρχει μιὰ δυνατὴ ἀνάγκη γιὰ μιὰ πλήρη ἀναγνώριση τῶν περιορισμῶν τῆς χρήσεως τοῦ νόμου σὰν ὄργανον πιθανῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ δύο θεωρίες τῆς παντοδυναμίας καὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ δικαίου εἶναι ἐσφαλμένες. Ἀναμφίβολα ὁ νόμος εἶναι ἀποτελεσματικὸς ἀλλὰ

κάτω ἀπὸ ὁρισμένες συνθήκες· ποιὲς εἶναι αὐτὲς οἱ συνθήκες; ὑπάρχουν, ἀντίθετα πρὸς τίς συνθησμένες προσδοκίες, πολλὰ εἶδη ἐπιδράσεως τοῦ δικαίου ἀναμενόμενα, μὴ ἀναμενόμενα, θετικὰ, ἀρνητικὰ, ἐν μέρει θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ, καὶ ὁ συνδυασμὸς αὐτῶν· μερικὲς φορὲς ὀνομάζωνται ὑποπροϊόντα. Γιὰ νὰ ἐλεγχθοῦν οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς (καὶ ἐπίσης γιὰ νὰ ἀποτιμηθοῦν) εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπάρχουν στὴ διάθεση κάποιου οἱ μέθοδοι μὲ τίς ὁποῖες μποροῦν νὰ ἀναγνωρισθοῦν. Αὐτὲς οἱ μέθοδοι πρέπει ἐπίσης νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ πραγματοποιοῦν ὄχι μόνο τὴν πραγματικὴ διανομὴ τῶν ἐπιδράσεων πὺν προέρχονται ἀπὸ τὴ νομικὴ παρεμβολή, ἀλλὰ πρέπει ἐπίσης νὰ προμηθεύων τοὺς δικηγόρους μὲ τεχνικὲς γιὰ νὰ προβλέπων τίς πιθανεῖς ἐπιδράσεις ἐνὸς νόμου πρὶν αὐτὸς θεσπισθῇ.

Τὸ ἐρώτημα τῆς προληπτικῆς συλλήψεως ἀναφέρεται ἐδῶ σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ πῶς σημαντικὰ μὲ τὴ δοκιμαστικὴ ὑπόθεση ὅτι ἡ ποινικὴ κύρωση εἶναι ἀποτελεσματικὴ ὅταν χρησιμοποιεῖται ἀπὸ ἀναγνωρισμένη ἐξουσία ἢ ὅταν χρησιμοποιεῖται σὲ συμφωνία μὲ πῶς γενικὰ ἀποδεκτὲς ἀξίες. Ἀποτελεσματικὸ ἢ καὶ μὴ ἀποτελεσματικὸ δίκαιο ἔχει πολλὰς ὑποκινούμενες ἐπιδράσεις καὶ ἐκπαιδευτικὲς συνέπειες πὺν, ἀφοῦ ἔχουν ἐσωτερικευθῇ, ἔχουν πρόσθετες ὑποκινούμενες λειτουργίες.

Ὅλα τὰ προβλήματα πὺν συνδέονται μὲ τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ δικαίου ἔχουν ἀρκετὲς σημαντικὲς θεωρητικὲς ὁδὸς ἐπίσης πρακτικὲς ἀπόψεις. Συνδέονται κατ' εὐθέταν μὲ νομοθετικὲς ἐρωτήσεις. Ἡ μέθοδος πὺν κυριαρχεῖ σὲ διάφορες χώρες βασίζεται στὸν κοινὸ νοῦ καὶ στὴν ἐπαγγελματικὴ γνώση τῶν δικηγόρων πὺν βοηθοῦν στὴν προπαρασκευὴ τῆς νομοθεσίας. Πολὺ συχνά, παραδόξως, αὐτὴ ἡ διαδικασία εἶναι μᾶλλον σταθερὴ. Ἀλλὰ εἶναι πάντοτε αὐτὴ ἡ περίπτωση;

Γενικὰ εἶναι καλύτερα νὰ βασισθῇ στὴν συστηματικὴ γνώση παρὰ στὸν κοινὸ νοῦ ἢ τὴν ἐπαγγελματικὴ «σοφία». Περιέργως στὴ γλῶσσα τῶν προγραμμάτων τῶν νομικῶν σχολῶν ἡ νομοθεσία νοεῖται σὰν «σύνταξη». Ἀλλὰ ἡ «σύνταξη» ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἐννοιολογικὸ συμπλήρωμα τοῦ νόμου, ἐνῶ ὁλόκληρη ἡ περιχρὴ τῶν κοινωνικοῦ περιβάλλοντος τοῦ δικαίου ἀφίνεται στὴν ἐνδράση τοῦ δικηγόρου. Ἡ κατάλληλη μεθοδολογία—καὶ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τονισθῇ αὐτὸ τὸ γεγονός—τῆς νομοθεσίας εἶναι πολὺπλοκή καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑπτὰ ἀνταρτίστον διαδικασιακὰ βήματα: 1) Συγκριτικὲς μελέτες τῆς νομοθεσίας λαμβανόμενες ἀπὸ διάφορες πολιτείες μὲ εἰδικὴ ἀναφορά σ' ὁλόκληρο τὸ φάσμα τῶν προσδοκωμένων καὶ μὴ ἀποτελεσμάτων. 2) Ἀναγνώριση τῶν περιορισμῶν τῆς νομοθεσίας καὶ ἐνημερότητα τῆς ἐφαρμογῆς ἐνὸς προταθέντος νόμου σὲ μιὰ περιοχὴ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. 3) Κατάλληλη διάγνωση τῆς καταστάσεως πὺν θεωρεῖται ὅτι καλῶς γίνεται ἀπὸ τὴν νομοθεσία. Οἱ τεχνι-

κὲς τοῦ ἀντιθέτου συστήματος, ὅπως κατὰ τὸ παρὸν ἐφαρμόζεται, εἶναι κάποιες χρησιμότητες, ἀλλὰ ὁ σχετικός παράγοντας ποὺ βρίσκεται πίσω ἀπ' αὐτὲς τὲς τεχνικὲς εἶναι τὸ ἐρώτημα μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες ἀσχολοῦνται μὲ τὴν διεργασία τῆς προπαρασκευῆς τῆς διαγνώσεως ποὺ ζητεῖται. 4) Μελέτες τῶν ἀξίων εἶναι ἀναγκαῖες—ὄχι μόνο οἱ ἀξίες τῶν μέσων πολιτῶν καὶ τῆς ἐλίτ, ἀλλὰ ἐπίσης τῶν στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἔχει νεωτεριστικὲς καὶ συντηρητικὲς ἰδέες. 5) Προσέγγιση στὴν τράπεζα τῶν κανονικοτήτων (ὑποθέσεων) ποὺ καθορίζουν τὴν περιοχὴ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἢ ὅποια θεωρεῖται ὅτι ρυθμίζεται ἀπὸ τὸ δίκαιο (αὐτὸ τὸ διαδικασιακὸ βῆμα εἶναι ἴσως τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον· ἐὰν πράγματι ὑπάρχει ἓνα ἀπόθεμα γνώστων καὶ δοκιμασμένων κανονικοτήτων εἶναι μεγάλῃ σπουδαιότητος γιὰ τὲς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες· ἂν δὲν ὑπάρχει, τότε κοινὸς νοῦς καὶ ἐπαγγελματικὴ γνώση εἰσέρχεται στὴ σκηνή). 6) Ἰκανότητα νὰ ἐνδυνάμωται ὅλα τὰ στοιχεῖα, ποὺ ἔχουν προηγουμένως ἀναφερθῇ, σὲ μιὰ σύνθεση ποὺ δημιουργεῖ ἓνα νομοθετικὸ σχέδιο καὶ στρατηγική. 7) Νομοθετικὴ τεχνικὴ (σύνταξη) ποὺ εἶναι ἡ διάρθρωση τοῦ σχεδίου μέσα στὴ νομικιστικὴ γλῶσσα.

Εἶναι ἄρκετά φανερό ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ μεθοδολογικά καὶ διαδικασιακὰ βήματα συνδέονται στενά μὲ τὰ κύρια ἐνδιαφέροντα τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου. Ἀλλὰ στὴν πράξιν χρησιμοποιεῖται ἡ κοινωνικο-νομικὴ γνώση γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν αὐτὲς οἱ πρακτικὲς ἀνάγκες καὶ ἀπαιτήσεις· Μόνο σ' ἓνα περὶ ὁρισμένον βαθμὸ. Ὑπάρχουν αἰτίες πολλὰς γι' αὐτὴ τὴν περὶ ὁρισμένην χρῆσιν: ἡ πρώτη εἶναι ἡ διατακτικότητα τῶν νομοθετῶν νὰ συμβουλευθοῦν ἐιδικούς τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Μιὰ ἄλλη εἶναι ὁ κυριαρχῶν ἀκαδημαϊκός, ὄχι πρακτικός προσανατολισμός τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, περιλαμβανομένης καὶ τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου. Αὐτοὶ οἱ δύο προσανατολισμοὶ ἐν μέρει ἐπικαλύπτονται ἀλλὰ κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον ἀποφεύγει σχεδὸν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο.

Ἐὰν ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἔχη τέτοιες δυνατότητες, ὅπως περιγράφτηκαν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πιθανὴν ἐφαρμογὴ διαφορῶν τύπων τῶν μεθόδων, καὶ ἐὰν ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἔχη μερικὰ βασικά θεωρήματα καὶ πρακτικὰ προβλήματα νὰ λύσῃ, τί περιοχὲς μελέτης τότε ἔχουν εἰδικὸ ἐνδιαφέρον γι' αὐτὴ τὴν ἐπιστήμην; Ὑπάρχουν πολλές.

περιοχὲς ἔρευνας

Οἱ μελέτες, οἱ ἀντανακλάσεις, οἱ συζητήσεις ποὺ γίνονται μέσα στὸ πλαίσιο τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου οδηγοῦν στὶς ἀκόλουθες περιοχὰς ἔρευνας: (α) συστήματα ἀξίων, (β) ἀποδοκίμια κοινωνικοποιήσεως τῶν νομικῶν τύπων, (γ) κοινωνικοὺς συντελεστὲς τοῦ δικαίου, (δ) κοινωνι-

κοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ δικαίου, (ε) δυναμικὴ τῶν νομικῶν θεσμῶν.

Τὸ σπάσιμο τῆς παραδοσιακῆς ἐννοίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὅποια τὸ μοναδικὸ δίκαιο, τὸ ἐπίσημον δίκαιο εἶναι δεσμευτικὸ, ἔχει ἀνοίξει μιὰ μεγάλῃ περιοχὴ ἔρευνας—ἐκεῖνης τῶν νομικῶν ἀξίων καὶ στάσεων. Ἄν καὶ οἱ ἀξίες ἔχουν γιὰ μεγάλο διάστημα ἀποτελέσει ἓνα σημαντικὸ θέμα τῶν νομικῶν μελετῶν, οἱ ἔρευνες αὐτοῦ τοῦ εἶδους στὸ παρελθὸν ἀπέβλεπαν πρὸς τὸ ἰδανικὸ δίκαιο—τὸν σκοπὸ τοῦ δικαίου. Πράγματι, μελέτες τῶν ἀξιωματικῶν ἀπόψεων τοῦ δικαίου εἶναι μεγάλῃ σπουδαιότητας, ἀλλὰ γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα αὐτὲς οἱ μελέτες κάλυπταν τὴν ἄλλη πιθανότητα—τὴν ἐμπειρικὴ μελέτῃ τῶν πραγματικῶν στάσεων τὲς ὁποῖες τὰ διάφορα στρώματα ἐνὸς δεδομένου κοινωνικοῦ συστήματος τηροῦν πρὸς τὸ δίκαιο. Κατὰ τὸ παρὸν, αὐτὸ τὸ δεῦτερο εἶδος μελέτης εἶναι πολὺ δημοφιλές.

Ὅταν τὸ δίκαιο ἔχασε τὸν ἱερό τὸν χαρακτήρα, ἔγινε φανερό ὅτι αὐτὸ τὸ ἴδιο ἐπληρέτῃσε σὰν ἓνα ἀντικείμενο κοινωνικοποιήσεως. Ἐτοί τὸ δίκαιο δὲν εἶναι μόνο μιὰ κοινωνικοποιήσα ὄντοτητα, εἶναι ἐπίσης ἡ ὁμάδα, ἡ δομὴ τῶν ἀξίων ποὺ μπορεῖ νὰ κοινωνικοποιηθῇ ἐντὸς αὐτοῦ ἢ ἐκείνου τοῦ πεδίου δράσεως στὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο βαθμὸ. Μὲ αὐτὸ, πολλὰ προβλήματα προέκυψαν ἀναφερόμενα: (1) στοὺς παράγοντες τῆς κοινωνικοποιήσεως (ἀνεκαλύφθη ὅτι ὄχι μόνο ἡ Πολιτεία καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἀλλὰ ἐπίσης ἡ οἰκογένεια, τὸ σχολεῖο καὶ οἱ συντομῆλοι εἶναι πιθανοὶ παράγοντες κοινωνικοποιήσεως, καθὼς ὑποστηρίζουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, ἀντιδιαστέλλονται καὶ συναγωνίζονται ἀνάμεσα τους), (2) στὲς τεχνικὲς τῆς κοινωνικοποιήσεως (βρέθηκε ὅτι ἀνταμιβεῖς, τιμωρίες, πρότυπα συμπεριφορᾶς θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν σὰν μέσα διαλύου τῆς ἀναμενόμενης συμπεριφορᾶς σὲ ἐπιθυμητοὺς ρόλους), (3) στοὺς βαθμοὺς κοινωνικοποιήσεως (ἔγινε φανερό ὅτι ὅλες οἱ δηλωμένες ἀξίες δὲν εἶναι ἀποδεκτὲς, ὅτι ὅλες οἱ ἀποδεκτὲς ἀξίες δὲν εἶναι δηλωμένες καὶ τελικὰ ὅτι δηλωμένες καὶ ἀποδεκτὲς ἀξίες δὲν εἶναι τὰ μόνα κίνητρα γιὰ πραγματικὴ συμπεριφορὰ, (4) στοὺς στόχους κοινωνικοποιήσεως (ἔγινε φανερό ὅτι ὑπάρχουν διάφοροι τύποι στόχων κοινωνικοποιήσεως: οἱ νέοι, οἱ «ἀποκλίνοντες», ὑπο-ὁμάδες, ὅπως π.χ. μετανάστες, κτλ.).

Παραδοσιακά, ὁ ρόλος τῶν οικονομικῶν, πολιτικῶν καὶ δημογραφικῶν παραγόντων σὰν προσδιοριστικῶν τοῦ δικαίου ἔχει ἀναγνωρισθῇ. Ἐτοί δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τοισθῇ ἡ ἀναπτυσσόμενη αὐτὴ ἡ εἰδικὴ ἄποψη. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἴσως πρέπει νὰ ληφθῇ ὅτι καμμιὰ φορὰ αὐτὰ (καὶ ἄλλα στοιχεῖα) ἔχουν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν σὰν πολλαπλοὶ παράγοντες καὶ καμμιὰ φορὰ μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔχουν ἰδιαίτερα τονισθῇ. Οἱ οικονομικοὶ παράγοντες, π.χ., ἔχει τονισθῇ ὅτι παίζουν κύριο ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς δομῆς τοῦ νομικοῦ συστήματος.

Ἡ ἐπίδρασις ποὺ ἀσκεῖται ἀπὸ τὰ πολιτισμικά

ὑποσυστήματα στὴ «μοντελοποίηση» τοῦ δικαίου ἔχει ἀνακαλυφθῇ μόλις τελευταία. Ἀκόμη ὑπάρχει μιὰ ἐλλειψη σαφηνείας σχετικὰ μὲ τοὺς πιθανοὺς τύπους τῶν ὑποσυστημάτων ποὺ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν. Παρ' ὅλα αὐτά, τουλάχιστον τρεῖς πρέπει νὰ διακριθοῦν: ἀρνητικοί (ὑπὸτροποὶ ἐγκληματίες), θετικοί (π.χ. ἀστυνομικοί) καὶ οὐδέτεροι.

Ἡ φύση τῶν ἀλληλοδράσεων ποὺ συμβαίνουν μέσα στὰ ἱδρύματα καὶ τίς ὁργανώσεις ἔχει μελετηθῇ ἀπὸ τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν Κοινωνιολογία τῆς ὁργανώσεως. Ἀς ἀποφύγουμε τὴν ἄγονη συζήτηση τῶν διαχωριστικῶν γραμμῶν ἀνάμεσα στοὺς κλάδους τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Σ' αὐτὴ τὴν εἰδικὴ περίπτωση θὰ ἦταν καλύτερα νὰ ἐνσωματωθοῦν στὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου μερικὰ ἀπὸ τὰ εὐρήματα ποὺ παραδοσιακὰ ἀνήκαν στὴν Κοινωνιολογία τῆς ὁργανώσεως. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ δίκαιο γίνεται ἀντιληπτό, μετασχηματίζεται, ἐνδυναμώνεται, ἀποδυναμώνεται, γίνεται σύμβολο, ὄργανο, πραγματικὴ ἐπίνοηση ἢ μηχανισμός ἀμυνας ἀπὸ τὴν ὁργάνωση, ἔχει τρομακτικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ δικαίου. Ἰδρύματα καὶ ὁργανοὶ ἀμιλλῶνται, παράγουν καὶ συσσωρεύουν ἀρκετὰ κοινωνικὰ διεργασίες· αὐτὸ συμβαίνει ὅχι μόνον μέσα σ' ἓνα ὁρισμένο ἱδρυμα, ἀλλὰ ἐπίσης ἀνάμεσα σὲ ἀρκετὰ νομικὰ καὶ μὴ νομικὰ ἱδρύματα καὶ ζημιῶν τὸ δίκαιο κατὰ πολλοὺς διαφορετικούς τρόπους. Ὅλα αὐτὰ προσθέτουν κάποια ἔννοια ἢ τὴν ἀφαιρῶν, σὲ ἀφηρημένους νομικοὺς τύπους.

Θὰ ἦταν λάθος νὰ πραγματευέται κανεὶς τίς περιοχὰς ἔρευνας ποὺ ἀναφέρθηκαν σάν τελικὲς καὶ πλήρεις. Ἀδελφοὶ οἱ περιοχὰς ἀλληλοσυνδέονται μὲ ἐρευνητικὰς μεθόδους καί, πάνω ἀπ' ὅλα, μὲ τὰ βασικὰ προβλήματα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου ἀσχολεῖται. Παρ' ὅλα αὐτά, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ καταλογισθῇ ὅτι ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ ἀνήκουν στὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου (ἢ ποὺ πρέπει, γιὰ μεθοδολογικοὺς λόγους, νὰ ἀνήκουν ἐκεῖ).

συμπεράσματα

Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου θὰ μπορούσε νὰ συγκεντρώσῃ ἀρκετὰς γνωστικὰς ἐμπειρίες ποὺ ἔχουν ἐγκυρότητα ὅχι μόνον γιὰ τὸν ὄγκο τῶν νομικῶν ἐπιστημῶν ἀλλὰ ἐπίσης γι' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν Κοινωνιολογία. Γιὰ τὴ θεωρητικὴ Κοινωνιολογία, ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου δημιουργεῖ μιὰ ἄγνωστη περιοχὴ. Ὁ χρόνος ἔχει φθάσει γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς φυτοζωώσεως κοινωνιολογικῆς θεωρίας μὲ νέο ἐρέθισμα ἀπ' ἑξῶς. Οἱ νομικὰς ἐπιστήμες καὶ ἡ νομικὴ πολιτικὴ χρειάζονται μιὰ ὁμάδα θεωρητῶν μέσου βεληνεκούς.

Μιὰ προσπάθεια αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἔγινε μὲ τὸν σχηματισμὸ τῆς ὑποθέσεως ἐνὸς τριπλοῦ παράγοντα λειτουργίας τοῦ νόμου. Μὲ βάση αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ὑποστηρίζεται ὅτι ἓνα ἀφηρημένο δεσμευτι-

κὸ δίκαιο ἐπηρεάζει τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ μὲ τρεῖς βασικὰς μεταβλητές. Ἡ πρώτη ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ εἶναι τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἀποδίδει τὸ ὁρισμένο νομικὸ θεσπισμα στὸν τύπο τῶν κοινωνικοοικονομικῶν σχέσεων μὲ τίς ὁποῖες συνθέτει ἓνα δεσμευτικὸ στοιχεῖο τοῦ νομικοῦ συστήματος. Ἡ δευτέρη ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ εἶναι τὸ εἶδος τοῦ πολιτισμικοῦ ὑποσυστήματος ποὺ λειτουργεῖ στὸ πλαίσιο ἐνὸς ὁρισμένου κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος σάν ἓνας σύνδεσμος ἀνάμεσα στοὺς στόχους τοῦ νομοθέτη καὶ τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς αὐτῶν ποὺ δένονται ἀπὸ τὸ δίκαιο. Ἡ τρίτη ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ ποὺ μπορεῖ μὲ ποικίλους τρόπους νὰ μεταβάλλῃ τὴ λειτουργία ἐνὸς ἀφηρημένου δικαίου (μέσα στὸ πλαίσιο ἐνὸς ὁρισμένου κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος καὶ νομικοῦ πολιτισμικοῦ ὑποσυστήματος) εἶναι ὁ τύπος τῆς προσωπικότητος τῶν ἀτόμων ποὺ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸ δίκαιο. Ἀφηρημένοι νόμοι ἀρχίζουν νὰ λειτουργοῦν καὶ νὰ ἐκφράζονται στὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ μέσα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Σ' αὐτὸ τὸ «μέσο» εἰσέρχεται τὸ δίκαιο καὶ τρεῖς βασικὰς ἀξίες· ἐκεῖνες ποὺ πηγαίνουν ἀπὸ τὴ φύση τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος, ἐκεῖνες ποὺ ἀντλοῦν τὸ περιεχόμενό τους ἀπὸ δεδομένα νομικὰ πολιτισμικὰ ὑποσυστήματα, καὶ ἐκεῖνες ποὺ πηγαίνουν ἀπὸ τὴν ἀτομικιστικὴ προσωπικότητα τῶν λαμβανόντων ἀποφάσεις καὶ τῶν δεκτῶν τῶν νομικῶν τύπων.

Μιὰ δευτέρη προσπάθεια θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ μὲ μιὰ μελετημένη διαίρεση ποὺ πρέπει νὰ κατευθύνεται στὴν καρδιά τοῦ δικαίου—τὴν ἔννοιά του. Φαίνεται λογικὸ νὰ διακρίνῃ κανεὶς δύο ἀσυμβίβαστους ὁρισμοὺς τοῦ δικαίου: τὸν πρακτικὸ καὶ τὸν θεωρητικὸ. Ὁ πρακτικὸς (παγιωμένος γιὰ καθαρὰ πρακτικούς λόγους, γιὰ νὰ δώσῃ στὸν δικαστὴ ἢ τὸν δικηγόρο μιὰ κατευθυντήρια γραμμὴ ἀνάμεσα στὸ δίκαιο καὶ τὸ μὴ δίκαιο) ὑποστηρίζει ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι ἓνας κανὼνας ποὺ παρήχθη ἀπὸ τὴ νόμιμη ἐξουσία καὶ ἐφωδιάσθηκε μὲ μιὰ ὑποχρεωτικὴ κύρωση. Ὁ θεωρητικὸς δέχεται ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι ὁ κοινωνικὸς κανὼνας ποὺ βασίζεται σὲ τέσσερα ἀμοιβαία στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ παράλληλα μέρη καὶ περιέχουν τὰ ἀντίστοιχα ζεύγη τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν καθηκόντων.¹ Συνήθως ὁ κανὼνας εἶναι λειτουργικὸς γιὰ τὸ ὁρισμένο σύστημα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ κανὼνας ἔχει σχεδιασθῇ ὅχι μόνον κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ εἶναι συνεπὴς μὲ τὸ νομικὸ σύστημα καὶ τίς ἀπαιτήσεις του, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται ἐπίσης σάν ἓνα ὄργανο ποὺ ὑποτίθεται ὅτι συνεισφέρει στὴν ἀκεραιότητα αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος.

1. Γιὰ μιὰ πληρέστερη ἔννοια τοῦ ὁρισμοῦ, βλέπε Α. Podgórecki, *Toward a General Theory in the Sociology of Law*, 1973 (mimeo).

Μορφοποιημένοι κανόνες πού ὁρίσθηκαν σέ διάφορες περιπτώσεις ἀνάμεσα στά διάφορα κοινωνικά στρώματα σέ σχέση πρὸς τὴ διανομὴ καθηκόντων καὶ δικαιωμάτων λειτουργοῦν κατὰ ἓνα ἰσορροπημένο τρόπο—ὅπως ἔχουν δοκιμασθῇ καὶ ἐπαληθευθῇ ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα ὁρατὴ καὶ ἀποδεκτὴ κοινωνικὴ ἐμπειρία—σχετικὰ μὲ τὴν ἐνοποίηση καὶ ὁλοκλήρωση τοῦ ὁρισμένου κοινωνικοῦ συστήματος καὶ ἐναντίον τῆς πιθανῆς διαλύσεώς του, λόγω τῆς ἀνομίας. Αὐτὸς εἶναι ὁ θεωρητικὸς ὁρισμός. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐφαρμόσῃ κανεὶς τὸ ὑπάρχον δίκαιο, ὁ πρακτικὸς ὁρισμὸς πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῇ. Γιὰ νὰ κατανοηθῇ καὶ νὰ εἰσαχθῇ μὲ ἀποτελεσματικότητα ἓνα νέο δίκαιο, γιὰ νὰ ἀλλάξῃ ἓνα ὑπάρχον ἢ γιὰ νὰ τὸ ἐκμηδενίσῃ, ὁ θεωρητικὸς ὁρισμὸς πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῇ. Ἄς διακόψουμε μιὰ πῶς λεπτομερὴ συζήτηση πάνω στὸ θέμα αὐτό, μὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ παρατήρηση: ὁ πρακτικὸς ὁρισμὸς δίνει ἓνα σχετικὰ καλὸ προσανατολισμὸ στὸ τί ἀνήκει στὸ πεδίο τοῦ δεσμευτικοῦ δικαίου, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατό νὰ καλύπτῃ ὅλους τοὺς τύπους τοῦ λειτουργικοῦ δικαίου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ θεωρητικὸς ὁρισμὸς δίνει μιὰ εὐκρινῇ ἀναγνώριση τοῦ δικαίου στὴν πράξη, ἀλλὰ δὲν προβλέπει εὐθέως ποιοὶ τύποι πρέπει νὰ ἐφαρμοσθοῦν. Αὐτὴ ἡ διπλῇ δομῇ τοῦ ὁρισμοῦ τοῦ δικαίου ἀντικατοπτρίζῃ τὸν διπλὸ χαρακτηριστὴρ των ἀναμειχθεῶν ἐπιστημῶν· ὁ πρακτικὸς ὁρισμὸς πού προσανατολίζεται στὴν ἀποτελεσματικὴ ἐφαρμογὴ καὶ ὁ θεωρητικὸς πού προσανατολίζεται στὴν κατανόηση καὶ τὴν ἐξήγηση.

Μιὰ τρίτῃ προσπάθεια θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ μερικῶν νέων ἐννοιῶν στὴ Νομικὴ Ἐπιστῆμη καὶ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου. Πολλὲς ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες ἐννοιες εἶναι ἀπαρχαιωμένες ἢ ἀκατάλληλες· οἱ νομικὲς ἐννοιες τείνουν νὰ εἶναι ἀφηρημένες· οἱ κοινωνιολογικὲς ἐννοιες εἶναι ξένες πρὸς τὰ νομικὰ προβλήματα· οἱ ψυχολογικὲς ἐννοιες δὲν συλλαμβάνουν τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα τοῦ δικαίου καὶ τελικὰ οἱ σχετικὲς ἐννοιες στὴν περιοχὴ τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας δὲν ἔχουν παρυχθῇ. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ ἐργασθῇ κανεὶς γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τέτοιων ἐννοιῶν ὅπως: κύριες καὶ δευτερεύουσες στάσεις (διαθέσεις) (στάσεις πού αὐτόματα ὑποστηρίζουν τὸ δίκαιο ἢ

τείνουν νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτὸ σὰν ἓνα ὄργανο), ἀτομικιστικοὶ καὶ κοινωνικοὶ προσανατολισμοὶ στὴν ἠθικὴ (προσανατολισμὸς πρὸς συμμόρφωση σὲ τὸς πούς πού χαρακτηρίζουν τὴ συμπεριφορὰ σὲ μικρὲς ὁμάδες ἢ προσανατολισμὸς πού λαβαίνει ὑπ' ὄψη τὶς συνέπειες τῆς κοινωνικῆς θέσεως ἢ τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου ἑνὸς προσώπου). Τύποι καὶ βαθμοὶ δεσμῶν μὲ ἓνα ἴδρυμα, μιὰ ὁμάδα ἢ ἓνα κοινωνικὸ σύστημα.

Μιὰ ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση «τί εἶναι ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου» μπορεῖ κάτω ἀπὸ τὸ φῶς αὐτῶν τῶν σκέψεων, νὰ διατυπωθῇ κάπως ἔτσι: Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου δὲν ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ τὴ γυνὴ ἐφαρμογὴ τῶν κοινωνιολογικῶν μεθόδων στὰ παλαιὰ προβλήματα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου. Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου στὴν ὀριμὴ τῆς παραλλαγὴ θὰ ἦταν μιὰ ἐμπειρικὴ ἀντικατάσταση τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης. Προσπάθειες ἀσχολίας μὲ τὰ παραδοσιακὰ προβλήματα τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου θὰ ἄνοιγαν μιὰ πλούσια περιοχὴ ἐρευνας. Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου φέρνει κάτι τὸ μοναδικὸ στὴ γενικὴ Κοινωνιολογία: νέες ἐννοιες πού ἔχουν λανθάνουσα ἐξηγητικὴ δύναμη καὶ μιὰ νέα ἐννοια τῆς ἀκεραιότητος τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Καὶ τελικὰ ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου εἶναι τώρα ἓνα πεδίο πού εἶναι πῶς εὐρὸς ἀπὸ ὅ, τι ἦταν παραδοσιακὰ ἀντιληπτό. Οἱ μελέτες γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ δικαίου λαβαίνουν ὑπ' ὄψη ὄχι μόνον τὶς κοινωνιολογικὲς μεθόδους, ἀλλὰ ἐπίσης τέτοιες μεθόδους, ὅπως ἡ ἱστορικὴ, ἡ στατιστικὴ, ἡ συγκριτικὴ, ἡ πειραματικὴ, ἡ ἀνθρωπολογικὴ, κτλ. Ἡ μέθοδος πού τώρα χρειάζεται εἶναι πληρέστερη καὶ ὁλική. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ὅτι ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου πρέπει στὸ ἐξῆς νὰ ἔχῃ ἀπὸ καθαρὰ μεθοδολογικὴ ἀποψη τὸ ὄνομα τῆς Ἀνθρωπολογίας τοῦ Δικαίου.¹

1. Ἡ πιθανὴ ἀλλαγὴ τῆς ἐμφάσεως ἀπὸ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου στὴν Ἀνθρωπολογία τοῦ Δικαίου πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὄχι σὰν ἀναζήτησι μιᾶς φόρμουλας πού θὰ μπορούσε νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς κατανόησός τοῦ δικαίου καὶ τῆς λειτουργίας του, ἀλλὰ σὰν ἓνα σύμπτωμα τῆς σταθερὰ ἀλλὰ προοδευτικὰ ἀναπτυσσομένης ἐνοποίησης τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.